

การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญา

ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

AN ANALYTICAL STUDY OF RELATIONSHIP BETWEEN JHĀNA
(TRANCE) AND PAÑÑĀ (INSIGHT) IN THERAVĀDA BUDDHISM

พระมหากฤษ ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๔๗

ISBN 974-364-299-4

การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญา
ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหากฤษ ญาณวูโซ (ใจปลื้มบุญ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๔๖

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

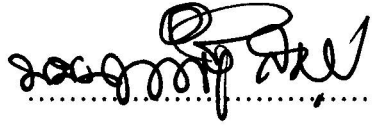
**AN ANALYTICAL STUDY OF RELATIONSHIP BETWEEN JHĀNA
(TRANCE) AND PAÑÑĀ (INSIGHT) IN THERAVĀDA BUDDHISM**

PHRAMAHAKRIS YANAVUTHO (JAIPLUAMBOON)

**A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)**

**Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand**

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขา
วิชา พระพุทธศาสนา

(พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโณ)

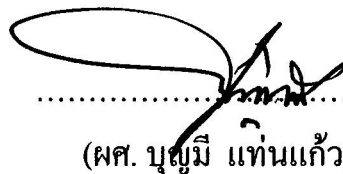
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์..... ประธานกรรมการ

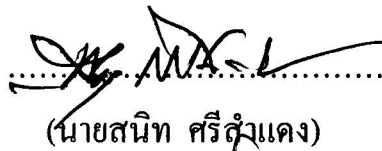
(พระศรีสิทธิธมฺมณี)

(พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโณ)

(ผศ. นุชมี แท่นแก้ว)

(นายสนิท ศรีสำแดง)

(อาจารย์รังษี สุทนต์)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโณ ประธานกรรมการ

นายสนิท ศรีสำแดง กรรมการ

อาจารย์รังษี สุทนต์ กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	:	การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญา ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
ผู้วิจัย	:	พระมหากฤษ ญาณาวุโธ (ใจปลื้มบุญ)
ปริญญา	:	พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	:	พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโธ ป.ธ.๘, M.A., Ph.D. นายสนิท ศรีสำแดง ป.ธ.๘, พธ.บ., น.บ., M.A. นายรังษี สุทนต์ ป.ธ.๘, พธ.ม. (พระพุทธศาสนา)
วันสำเร็จการศึกษา	:	๓๐ มีนาคม ๒๕๕๘

บทคัดย่อ

งานวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเรื่องฉานและปัญญาพร้อมทั้งวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาการปฏิบัติเพื่อบรรลุดุจฉาน ผลของการบรรลุดุจฉาน การปฏิบัติเพื่อบรรลุดุจปัญญา และอันติสงฆ์ของปัญญา ซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นหลักปฏิบัติที่ทุกคนจะต้องถือเอาเป็นหลักในการปฏิบัติ เพื่อพัฒนากายกับจิตให้มีคุณภาพในการดำเนินชีวิตต่อไป

จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท ทำให้ผู้วิจัยได้ข้อค้นพบที่ถือว่าเป็นสาระสำคัญของงานวิจัยเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุดุจฉาน (สมถะ) ในสมัยก่อนพุทธกาลครั้งที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระโพธิสัตว์ สมัยนั้นไม่มีพิธีกรรมในการปฏิบัติเพียงแต่กล่าวถึงการบำเพ็ญพรตมีการเพ่งกสิณเป็นต้น มาถึงสมัยพุทธกาลพุทธบริษัทได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้ามีจิตเป็นสมาธิแล้วใช้ปัญญาพิจารณาธรรมนั้นก็สามารถบรรลุผลนิพพานได้ ต่อมาในสมัยปัจจุบันได้มีการปฏิบัติอย่างเป็นขั้นตอน คือ ผู้ปฏิบัติจะต้องสมาทานศีลตัดความกังวลและเข้าไปหาอาจารย์ผู้สอนกรรมฐานและเลือกอารมณ์กรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตนแล้วลงมือปฏิบัติ

ผู้ปฏิบัติเมื่อบรรลุดุจฉานแล้ว จิตเกิดสมาธิสงบแน่นอน ปีติความอิ่มใจสุขใจก็เกิดขึ้น ทำให้ผู้ปฏิบัติติดอยู่กับฉาน เมื่อติดอยู่กับฉานแล้วจึงไม่ต้องการที่จะบำเพ็ญปัญญา

(วิปัสสนา) ต่อไปได้ อีกประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง มีคำกล่าวไว้ว่า “ฉานเป็นบาทฐานของปัญญา” ซึ่งหมายความว่า ฉานเป็นพื้นฐานของการเจริญปัญญา ดังนั้น เมื่อกล่าวอย่างถูกต้องแล้วการบำเพ็ญฉานจึงต้องเชื่อมโยงไปสู่การเจริญปัญญา (วิปัสสนา) เสมอ

การปฏิบัติแนวสมถะ (ฉาน) วิปัสสนา (ปัญญา) ทั้งสองอย่างนี้มีจุดมุ่งหมายเดียวกัน คือ ความหลุดพ้นจากกิเลส แต่การหลุดพ้นจากกิเลสตามแนวการปฏิบัติสมถะ (ฉาน) เป็นเพียงการข่มกิเลสไว้เหมือนกับหินทับหญ้า เมื่อนำหินออกหญ้าก็งอกขึ้นอีก ส่วนความหลุดพ้นจากกิเลสตามแนวการปฏิบัติวิปัสสนา (ปัญญา) เป็นการหลุดพ้นจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง

ฉาน (สมถะ) และปัญญา (วิปัสสนา) ถือเป็นแบบอย่างที่อนุชนพึงประพฤติปฏิบัติ เพราะถ้าหากใครประพฤติปฏิบัติตามแล้วผลที่ได้รับคือ มีชีวิตอยู่ด้วยความผาสุกและบรรลุดจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

Thesis Title : AN ANALYTICAL STUDY OF RELATIONSHIP
BETWEEN JHĀNA (TRANCE) AND PAÑÑĀ (INSIGHT)
IN THERAVĀDA BUDDHISM

Researcher : PramahaWirat Yanavutho (Jaipluamboon)

Degree : Master of Art (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Pramaha Somjin Sammapanyo, Pali IX., M.A. Ph.D.

: Mr. Sanit Srisamdaeng, Pali IX., B.A., LL.B., M.Ed.

: Mr. Rangsi Suthon, Pali IX., M.A.

Date of Graduation : March 30, 2005

ABSTRACT

This research aims at studying Jhāna (Trance) and Paññā (Insight) by analysing the relationship between Jhāna (Trance) and Paññā (Insight) in Theravāda Buddhism. In this research, the researcher emphasizes the practice in order to attain Jhāna and Paññā, both of which are the result arising from the practice of Samatha – kammatthāna (Concentration Development) and Vipassanā – kammatthāna (Insight Development). These two are the important principles which the people of later generation must regard as the principles for practice in order to develop their bodies and minds to be possessed of qualities to carry on their lives further.

From studying the Relationship between Jhāna and Paññā in Theravāda Buddhism, the researcher has found the important essence in this research as follows :-

1. Before the Buddha's time, when the Fully Enlightened One was the Buddha – Would – Be, there was no process of practices. There was only the way of cultivating oneself according to a religious doctrine such as the method of inducing concentration by gazing at any of the ten objects viz. Earth, water, fire, air, blue, yellow, red, white, space and light (Kasiṇās). In the Buddha's time. The Buddhists could listen to the Dhamma from the Buddha

and had concentrated their minds. After that they used their wisdom to consider the Dhamma and could attain the Path, the Fruit and Nirvāna. At present, there are some steps for practising; first the practisers must observe precepts by which they can extinguish their worry of all finds and approach a meditation teacher. They can select the object of meditation suitable for their own intrinsic nature and then start practising.

2. After attaining the Trance, the practiser's mind is concentrated, calm and steadfast. He then has mental pleasure and happiness. Such a state of mind makes the practiser attached to Trance and not wish to develop wisdom which is arising from practising insight meditation. On the other hand, there is one word that "Trance is the base of Wisdom". Some attainers of Trance regard that Trance is of high quality and with this concept they do not wish to further develop Insight Wisdom (Vipassanā Paññā)

The developing Trance and Insight Wisdom is from one the same purpose which is the freedom of all kinds of defilements, but the freedom from the defilement through Trance (Jhāna) is only the way of temporarily suppressing defilements. It is like a stone put on the grass. When the stone is removed, the grass can grow again. On the contrary, the freedom from the defilement through Insight Wisdom (Vipassanā Paññā) is the permanent and complete freedom from all kinds of defilement.

In conclusion, Trance and Insight Wisdom are regarded as models which the people of later generation should put into practice, because those who do practise as already mentioned will receive the result of living happily and attaining the highest goal in Buddhism.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยดีด้วยความสนับสนุนของคณาจารย์ด้วยกันซึ่งผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณและอนุโมทนาเอาไว้ในที่นี้ด้วย กล่าวคือ ผศ.ดร.พระมหาสมจินต์ สัมมาปัญญา ป.ธ.๕, พธ.ม. Ph.D. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ซึ่งเป็นประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์และเป็นผู้กระตุ้นให้ผู้วิจัยมีความมั่นใจในเรื่องที่จะทำการศึกษาค้นคว้าตั้งแต่ต้น อาจารย์สนิท ศรีสำแดง และอาจารย์รังษิ สุทนต์ ซึ่งเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาที่กรุณาให้คำแนะนำอันทรงคุณค่าต่อการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้มาตั้งแต่ต้นจนสำเร็จลงด้วยดีอย่างที่เห็น

นอกจากนี้ต้องขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณพระพิพัฒน์ปริยัติสุนทร เจ้าอาวาสวัดเทพลีลา พระเดชพระคุณพระเมธีปริยัตโยดม ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสร้อยทอง พระครูสิริปัญญาภาส เจ้าอาวาสวัดจันทรังสี อาจารย์พระครูสถิตสีลาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดศาลาลำดวน อาจารย์พระมหานูญรุ่ง สุรจิตโต ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดอภัยทายาราม พระครูวินัยธรรมพร วรอุโธ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพลีลา พระครูวินัยธรรมศักดิ์ อติสกุโธ ผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดเทพลีลา พระครูใบฎีกามโน อติเมโธ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพลีลา และอาจารย์พระมหาสมหมาย วาปีโท รองเจ้าอาวาสวัดจันทรังสี ที่คอยห่วงใยแนะนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่การทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ และขออนุโมทนาขอบคุณ รศ. ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร ที่ได้ช่วยตรวจสอบและให้คำแนะนำเกี่ยวกับ บทคัดย่อภาคภาษาอังกฤษ ตลอดถึงพระมหาอุทัย วชิรเมธี พระมหาวิรพันธ์ ชุตินนุโต กัลยาณมิตรที่ช่วยวิพากษ์ใ้งานศึกษาวิจัยชิ้นนี้มีแง่มุมที่น่าสนใจยิ่งขึ้น ท้ายที่สุด ผู้วิจัยขอขอบคุณกัลยาณมิตรทุกท่านที่คอยเอื้อเฟื้อข้อมูลและเป็นกำลังใจแก่ผู้วิจัยด้วย

ความดีและประโยชน์ใด ๆ ก็ตามที่จะพึงบังเกิดมีจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอใช้เป็นเครื่องสักการบูชาพระพุทธรูปคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ตลอดคุณแห่งอุปัชฌาย์อาจารย์และคุณของบิดามารดา รวมทั้งผู้มีอุปการคุณทุกท่าน

พระมหากฤษ ญาณวูโธ

๓๐ มีนาคม ๒๕๕๘

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๓)
กิตติกรรมประกาศ	(๕)
สารบัญ	(๖)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(๘)
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๕
๑.๔ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๕ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๖ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๙
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๙
บทที่ ๒ แนวคิดเรื่องฉานในพระพุทธศาสนาเถรวาท	
๒.๑ นิยามความหมายของฉาน	๑๐
๒.๒ แนวคิดเรื่องฉานในสมัยก่อนพุทธกาล	๑๘
๒.๓ ประเภทของฉาน	๒๓
๒.๓.๑ ฉาน ๒ ประเภท	๒๔
๒.๓.๒ ฉาน ๔ หรือเรียกว่ารูปฉาน ๔	๒๕
๒.๓.๓ ฉาน ๔ หรือเรียกว่าอรูปฉาน ๔	๒๖
๒.๓.๔ ฉาน ๕	๒๖
๒.๔ วิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดฉาน	๒๗
๒.๔.๑ ปฐมฉาน	๒๗
๒.๔.๒ ทุตติยฉาน	๒๘

	๒.๔.๓ ตติยฌาน	๒๙
	๒.๔.๔ จตุตถฌาน	๓๐
	๒.๔.๕ อากาสนัญญายตนฌาน	๓๑
	๒.๔.๖ วิญญาณัญญายตนฌาน	๓๑
	๒.๔.๗ อากิญจัญญายตนฌาน	๓๒
	๒.๔.๘ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน	๓๒
	๒.๕ ผลของการบรรลุฌาน	๓๓
	๒.๕.๑ ผลต่อวิถีจิตและบุคลิกภาพ	๓๓
	๒.๕.๒ เป็นวิธีการพักผ่อนอย่างสุขสบายในปัจจุบัน	๓๕
	๒.๕.๓ เป็นบาทหรือเป็นฐานแห่งอภิญา	๓๖
	๒.๕.๔ ทำให้ได้ภวิเศษ	๓๗
บทที่ ๓	แนวความคิดเรื่องปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท	
	๓.๑ นิยามความหมายของปัญญา	๓๙
	๓.๒ ประเภทของปัญญา	๔๕
	๓.๒.๑ ทุกะ หมวดแห่งปัญญา ๒ ประเภท	๔๕
	๓.๒.๒ ติกะ หมวดแห่งปัญญา ๓ ประเภท	๔๖
	๓.๒.๓ จตุกกะ หมวดแห่งปัญญา ๔ ประเภท	๔๗
	๓.๒.๔ ญาณ ๑๖	๔๙
	๓.๓ ระดับของปัญญา	๕๓
	๓.๓.๑ ระดับโลกียปัญญา	๕๓
	๓.๓.๒ ระดับโลกุตตรปัญญา	๕๓
	๓.๓.๓ ระดับโลกียอภิญา	๕๓
	๓.๓.๔ ระดับปัญญาที่แบ่งตามลักษณะสัมมาทิฐิ	๕๘
	๓.๔ วิธีปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดปัญญา	๖๑
	๓.๕ อานิสงส์ผลของการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐานทั้ง ๔	๖๗
	๓.๕.๑ พระปัญญาวิมุต	๖๗
	๓.๕.๒ ปฏิสัมภีที่ปตตะ	๖๘

๓.๕.๓ พระอุกโตภาควิมุต	๖๘
๓.๕.๔ พระนพภิัญญะ	๖๘

บทที่ ๔ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฉานกับปัญญา

๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญาตามหลักวิชาในคัมภีร์	๗๐
๔.๒ ความสำคัญของฉานและปัญญาในการพัฒนาจิต	๗๒
๔.๓ ฉานและปัญญาเป็นปัจจัยของกันและกัน	๗๖
๔.๔ กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยมีฉานเป็นบาทฐาน	๘๐
๔.๕ รูปนามที่เป็นเครื่องมือในกระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยฉานเป็นบาทฐาน ๖ ประการ	๘๓
๔.๖ ความสำคัญของไตรลักษณ์ในกระบวนการพัฒนาปัญญา โดยอาศัยความสัมพันธ์จากฉาน	๘๔
๔.๗ ปัญญาที่เกิดจากการอบรมฉาน	๘๕
๔.๘ ผลของผู้มีปัญญาที่เกิดจากการอบรมฉาน	๘๖
๔.๘.๑ บรรลุอรหัตตผล	๘๖
๔.๘.๒ สมบูรณ์ในวิสุทธิคุณ ๗ ประการ	๘๗
๔.๘.๓ ได้ฉานสมบัติ	๘๗

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๘๘
๕.๑.๑ แนวคิดเรื่องฉานในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๘๘
๕.๑.๒ แนวคิดเรื่องปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๐๑
๕.๑.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญา	๑๐๒
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๐๓
บรรณานุกรม	๑๐๔
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๕

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย อรรถกถาธรรมบท ฎีกา และอรรถกถาภาษาไทย ใช้ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัยในการอ้างอิง มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทย จะระบุ ชื่อคัมภีร์ ลำดับ เล่ม/ชื่อ/หน้า เช่น ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๒๗/๓๕๕. หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณฺณาสกปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๑๓ ชื่อที่ ๓๒๗ หน้า ๓๕๕ ฉบับสยามรัฐ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๕๕. หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณฺณาสก เล่มที่ ๑๓ ชื่อที่ ๓๒๗ หน้า ๓๕๕ ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย

การใช้หมายเลขอ้างอิงอรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/ชื่อ/หน้า เช่น ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๓๐๕/๒๒๓. หมายถึง ขุททกนิกาย ฆมมปทอฏฐกถา เล่มที่ ๓ ชื่อที่ ๓๐๕ หน้า ๒๒๓. ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย

การใช้หมายเลขอ้างอิงฎีกา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/หน้า เช่น วิมตติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๕๐. หมายถึง วิมตติวินยทนีฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๕๐ ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย

การใช้หมายเลขอ้างอิงปกรณ์วิเสส จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม/หน้า เช่น วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๐. หมายถึง คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ภาคที่ ๑ หน้า ๒๐ ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย เรียงตามคัมภีร์ดังนี้

พระสุตตันตปิฎก

ที.ปา.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)

ม.ม.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสกั	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสมภิกขามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิกขามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทุเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
อง.นวก.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก องคุตตรนิกาย นวกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.นวก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก องคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก มชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.มู.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปิณฑาสกั	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก มชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปิณฑาสกั	(ภาษาไทย)
ที.สี.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลกขนุชคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ส.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาวคคคปาติ	(ภาษาบาลี)
สั.ส.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาววรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย สูตรนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย สูตรนิบาต	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาคคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก องคุตตรนิกาย ทุกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก องคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
สั.สพ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สพายตจนวคคคปาติ	(ภาษาบาลี)
สั.สพ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สพายตจนวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ฉก.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก องคุตตรนิกาย ฉกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)

อภ.ฉก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นักกนิบาต (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภ.วิ. (บาลี) = อภิธมฺปิฎก วิภงฺกปาถิ (ภาษาบาลี)

อภ.วิ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)

อภ.สง. (บาลี) = อภิธมฺปิฎก ฌมฺมสงฺคณิ (ภาษาบาลี)

อภ.สง. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.อ. (บาลี) = วินยปิฎก สมฺนตฺปาสาทิกา ปาราชิกกณฺฑ-สังฆาติเสสาทิมหาวคฺคาทือฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

วิ.อ. (ไทย) = วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา ปาราชิกกัณฑ-สังฆาติเสสาทิมหาพรรคาทืออรรถกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ช.ชา.อ. (บาลี) = ชุทฺทกนิกาย ชาตคอกฺกุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

ช.ชา.อ. (ไทย) = ชุททกนิกาย ชาตคอรรรถกถา (ภาษาไทย)

ช.ธ.อ. (บาลี) = ชุทฺทกนิกาย ฌมฺมปทอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

ช.ธ.อ. (ไทย) = ชุททกนิกาย ธรรมบทอรรถกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภ.สง.อ. (บาลี) = อภิธมฺปิฎก ฌมฺมสงฺคณิ อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

อภ.สง.อ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี อรรถสาลินีอรรถกถา (ภาษาไทย)

ฎีกาพระวินัยปิฎก

สารตถ.ฎีกา. (บาลี) = สารตถที่ปณีฎีกา (ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา. (ไทย) = สารตถที่ปณีฎีกา (ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทธิ (บาลี) = วิสุทธิมคคปกรณ์ (ภาษาบาลี)
วิสุทธิ (ไทย) = วิสุทธิมรรคปกรณ์ (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

มนุษย์เป็นสัตว์มีเหตุผล ชอบคิดค้นแสวงหาความรู้อยู่ตลอดเวลา จากยุคหนึ่งสู่ยุคหนึ่งเพื่อที่จะหยั่งรู้ความจริงของชีวิตและจักรวาลว่า “อะไรคือสัจธรรมที่จริงแท้” เครื่องมือในการแสวงหาความจริง ในพระพุทธศาสนาก็คือ ฌาน และปัญญา ฌาน แปลว่าการเพ่ง หมายถึง ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่นแน่ว ได้แก่ภาวะจิตที่มีสมาธินั่นเอง แต่สมาธิมีความประณีตชัดเจนพอใส่และมีกำลังมากน้อยต่างกันหลายระดับความต่างของระดับนั้น กำหนดด้วยคุณสมบัติของจิตที่เป็นองค์ประกอบร่วมของสมาธิในขณะนั้น ๆ องค์ประกอบเหล่านี้ ได้แก่ วิตก (การจรดจิตลงในอารมณ์) วิจารณ์ (การที่จิตเคล้าอยู่กับอารมณ์) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความรู้สึกลึกลับสบาย) อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) และเอกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่นเป็นหนึ่งเดียว) คือตัวสมาธินั่นเอง ฌาน ๔ มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ เรียกว่า รูปฌาน ฌานที่สูงขึ้นไปกว่านี้ คืออรูปฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตาเหมือนจุดดุดฌาน แต่กำหนดอรูปธรรมเป็นอารมณ์ และมีความประณีตยิ่งขึ้นไปตามลำดับตามอารมณ์ที่กำหนด^๑

การเพ่งให้จิตจดจ่ออยู่กับสิ่งใด สิ่งหนึ่งเป็นเวลานานๆ โดยพยายามไม่ให้จิตซัดสาย ฟุ้งซ่าน จิตสงบ นิ่ง ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ย่อมมีพลังอำนาจในการรู้เห็นสรรพสิ่งตรงตามความเป็นจริง

ก่อนพุทธกาลพวกดาบสฤๅษีต่างๆก็ได้มีการปฏิบัติทางจิตกันมานานแล้ว เพื่อเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิตตามคตินิยมของอินเดียโบราณเรียกว่า“โยคะ” ซึ่งแปลว่า รวมเข้าหรือประกอบเข้า หมายถึงรวมหรือประกอบเอาคัมภีร์หรือชีวาตมัน(จิต)ให้

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม . (กรุงเทพมหานคร : ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๓๐๓.

รวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับสากลชีพพรหมัน^๒ แต่ในพระพุทธศาสนาตามหลักฐานที่ระบุไว้ในพระไตรปิฎกว่า

“วาเสฏฐะและภารทวาชะ เพราะเหตุนั้นแล อักขระว่าพวกเจริญฉาน พวกเจริญฉาน ดังนี้ จึงอุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สอง บรรดาสัตว์เหล่านั้นแล สัตว์บางพวกเมื่อไม่อาจสำเร็จฉานได้ ที่กระท่อมซึ่งมุงและบังด้วยใบไม้ในราวป่า จึงเที่ยวไปยังคามและนิคมที่ไกลเคียงแล้วก็จัดทำพระคัมภีร์ คนทั้งหลายเห็นพฤติกรรมของพวกพราหมณ์นั้นแล้ว จึงพูดอย่างนี้ว่า พ่อเอ๋ย ก็สัตว์เหล่านี้ ไม่อาจสำเร็จฉานได้ ฯลฯ”^๓

นี้แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ได้มีความรู้ ความเข้าใจเรื่องฉานมาเป็นเวลานานแล้ว แม้พระพุทธเจ้าเองก่อนที่จะได้ตรัสรู้อนัตตสามสัมโพธิญาณ ก็เคยได้ฝึกฉานกับดาบสที่มีตบะแก่กล้าที่ชื่อว่าอาฬารดาบสกาลามโคตรและอุทกดาบสรามบุตร^๔ จนบรรลุฉานขั้นสูงมาแล้ว เป็นเครื่องบ่งชี้ว่าฉานนั้นมีความสำคัญ และมีความจำเป็นอย่างมากในการฝึกฝนจิตใจให้เกิดความสงบ ตั้งมั่น เพื่อเป็นเครื่องมือในการรู้แจ้งธรรม

ส่วนปัญญา ในพระพุทธศาสนาจัดเป็นความรู้ที่อยู่ในลำดับสูงสุดเสมอ เพราะเป็นเครื่องมือขั้นสุดท้ายที่จะทำให้ประจักษ์แจ้งความจริง^๕ ในพระพุทธศาสนาก็ยังได้จัดปัญญาไว้มากมายหลายประเภท อย่างเช่น

ปัญญา ๒ คือ โลกียปัญญา (ปัญญาด้านโลกีย์) และโลกุตระปัญญา (ปัญญาด้านโลกุตระ)^๖

ปัญญา ๓ คือ จินตามยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการคิด) สุตมยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการฟัง) ภวานามยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการอบรมคือปฏิบัติ)^๗

ปัญญา ๔ คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความรู้ในการดับทุกข์ ความรู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นต้น

^๒ อติศกดิ์ ทองบุญ, ปรัชญาอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๒), หน้า ๒๑๑.

^๓ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๒/๕๓-๕๘.

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๓/๓๕๕-๓๕๘.

^๕ สุชีพ ปุญญานุภาพ, คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๖๕.

^๖ อภิ.วิ. (ไทย), ๓๕/๘๐๓/๔๔๑.

^๗ อภิ.วิ. (ไทย), ๓๕/๘๐๓/๔๔๕.

พระพุทธศาสนาไม่ถือว่าปัญญาที่มีติดตัวมา เช่น เขาวัว ไหวพริบ เป็นปัญญาชั้นสูงสุด แต่ถึงปัญญาที่เราทำให้เกิดขึ้นด้วยการปฏิบัติ เป็นปัญญาสูงสุดที่สามารถช่วยให้พ้นทุกข์ได้ ทั้งนี้ เพราะเขาวัว ไหวพริบ เป็นของมีได้ไม่เหมือนกัน ส่วนปัญญาประเภทที่อบรมให้เกิด ทุกคนสามารถศึกษาค้นคว้า และปฏิบัติให้เกิดปัญญาได้ผลเหมือนกัน เขาวัวปัญญาเหมือนกับไฟธรรมชาติ เช่น ไฟป่าเราไม่อาจใช้ประโยชน์ในเวลาที่ต้องการมนุษย์ต้องการไฟจึงประดิษฐ์ไม้ขีดไฟหรือเครื่องอุปกรณ์อื่น ๆ ที่ให้เกิดไฟได้ในทุกโอกาสที่ต้องการ อันเป็นเหมือนภวานามปัญญา แม้พระพุทธเจ้าเองที่ตรัสรู้ ก็มีใช้ตรัสรู้อย่างล่อยๆ ต้องอาศัยปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะจากการลงมือปฏิบัติ จึงเป็นอันเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนาไม่ให้คอยรอสิ่งที่มีอยู่เองในธรรมชาติหรือคอยโชคชะตา ให้ถึงวันดีคืนดีแล้วฉลาดขึ้นมาเองเลย พระพุทธศาสนาสอนให้ลงมือกระทำเหตุที่เหมาะสม จึงเป็นศาสนาที่ไม่แขวนชีวิตไว้กับโชคชะตา หากให้รู้จักทำหรือสร้างที่สิ่งประสงค์ให้เกิดขึ้นแก่ตน^๔

ปัญญานั้นมีความสำคัญและจำเป็นอย่างมากในการใช้พิจารณาเพื่อความรู้แจ้งตามความเป็นจริง อันเป็นสู่จุดมุ่งหมายของพุทธธรรม

ฉานและปัญญามีความสัมพันธ์กัน โดยเป็นปัจจัยอาศัยกันและกันเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาคือการพ้นทุกข์อันได้แก่พระนิพพานดังพระพุทธพจน์ว่า

“ฉานไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาไม่มีแก่ผู้ไม่มีฉาน
ฉานและปัญญามีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นแลอยู่ในที่ใกล้นิพพาน ฯ”^๕

ความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญา อาจสรุปได้ดังพุทธพจน์นี้

ประโยชน์ของสมาธิแม้จะเจริญถึงขั้นได้ฉานสูงสุด หากไม่ก้าวล่วงด้วยปัญญาแล้ว ย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดหมายของพุทธธรรมได้เป็นอันขาด ฉานต่างๆ ทั้ง ๘ ขั้น แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่เมื่อเป็นผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่าสมถะอย่างเดียวแล้วยังเป็นเพียงโลกีย์เท่านั้น จะนำไปปะปนกับจุดหมายของพุทธธรรมหาได้ไม่ ในภาวะแห่งฉานที่เป็นผลสำเร็จของสมาธินั้น กิเลสต่างๆสงบระงับไปจึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นชนิดนี้มีชั่วคราวเฉพาะเมื่ออยู่ในฉานเท่านั้น และจะถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านจึงเรียกความหลุดพ้นชนิดนี้ว่าเป็นโลกียวิโมกข์ (ความ

^๔ สุชีพ ปุญญานุภาพ, คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา, หน้า ๒๖๗.

^๕ พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๕.

หลุดพ้นขั้นโลกีย์) เป็นกุปวิโมกข์ (ความหลุดพ้นที่กำเริบคือเปลี่ยนแปลงกลับกลายเป็น
สูญได้) และเป็นวิกัมภณวิมุตติ (ความหลุดพ้นด้วยการข่มไว้) คือกิเลสระงับไปเพราะถูก
กำลังสมาธิข่มไว้ เหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้า ยกแผ่นหินออกเมื่อใด หญ้าย่อมกลับงอก
งามขึ้นมาใหม่)^{๑๐}

การบำเพ็ญสมาธิทำให้จิตใจสงบแน่นแน่ว จนเข้าถึงภาวะที่เรียกว่า ฌานหรือ
สมาบัติขั้นต่างๆเสียก่อน ทำให้จิตใจมีค้ำแน่นแน่นอยู่กับสิ่งที่กำหนดนั้นๆ จนมีความ
พร้อมอยู่โดยตัวของมันเองที่จะใช้ปฏิบัติการต่าง ๆ อย่างที่เรียกว่าจิตนุ่มนวล ควรแก่การงาน
โน้มนำไปใช้ในกิจที่ประสงค์อย่างดีที่สุด ในสภาพจิตเช่นนี้ก็แตกต่างกันออกไป ซึ่งตามปกติพุ่งขึ้น
รบกวนและบีบคั้นรบกวนจิตใจพล่านอยู่ ก็ถูกควบคุมให้สงบนิ่งอยู่ในเขตจำกัดเหมือนหงส์
ที่ตกตะกอนในเวลาน้ำนิ่ง และมองเห็นได้ชัดเพราะน้ำใส เหมาะสมอย่างยิ่งแก่การที่จะก้าว
ไปสู่การใช้ปัญญาจัดการกำจัดตะกอนเหล่านั้นให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง ในขั้นนี้นับว่าเป็น
วิธีปฏิบัติที่เรียกว่า สมถะ ถ้าไม่หยุดเพียงเท่านี้ ก็จะก้าวต่อไปสู่ขั้นการใช้ปัญญากำจัดกิเลส
อาสวะให้หมดสิ้นเชิง^{๑๑} เพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายของพุทธธรรม ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของ
พระพุทธศาสนา

ดังนั้น การศึกษาวิจัยเรื่องนี้ จะได้ศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องฌาน และ
ปัญญา

ในพระพุทธศาสนาเถรวาท วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุฌานและปัญญา ตลอดทั้งวิเคราะห์
ความสัมพันธ์ของฌานและปัญญาเพื่อจะได้เกิดความรู้ ความเข้าใจถึงขั้นตอนของการ
ประพฤติกปฏิบัติเพื่อความรู้แจ้งฌาน และปัญญาอันจะเป็นประโยชน์ในปัจจุบันอันได้แก่ การ
นำเอาฌานและปัญญาไปใช้ได้ในชีวิตประจำวัน เช่น นำไปใช้ในการทำงาน เป็นเครื่อง
เสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียนและการทำกิจการทุกอย่างเพราะจิตเป็นสมาธิที่
แน่วแน่นอยู่กับสิ่งที่กำลังจะทำ ช่วยให้จิตใจผ่อนคลายหายเครียด เกิดความสงบ หาย
กระวนกระวายช่วยเสริมสุขภาพกายและจิตใจ เพราะร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและกัน ใช้
ฌานเป็นบาทของปัญญา เมื่อจิตสงบเป็นสมาธิแล้ว ก็จะทำให้เกิดปัญญา จนสามารถที่จะ

^{๑๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๖๘ - ๘๖๙.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖๙.

บรรลุประโยชน์สูงสุดคือ พระนิพพาน เพราะฉนและปัญญามีความสำคัญเป็นอย่างมาก และต่างต้องอาศัยกันและกันจึงจะสามารถบรรลุพระนิพพานได้ จะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้

๑.๒ วัตถุประสงค์ในการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องฉนในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฉนและปัญญา

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้จะเน้นการศึกษวิเคราะห์เรื่องฉนและปัญญาตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท และความสัมพันธ์ระหว่างฉนและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อชี้ให้เห็นถึงความหมาย ความสำคัญ และวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุฉนและปัญญา ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างฉนและปัญญา สำหรับข้อมูลจะศึกษาได้จากหลักฐานข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระไตรปิฎก ทั้งภาคภาษาบาลีและภาคภาษาไทย(พระไตรปิฎกฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นหลัก) ทั้งในหนังสือตำราเอกสารและงานเขียนต่างๆที่เกี่ยวกับเรื่องนี้

๑.๔ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑. พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของคำว่า สมาธิ สรุปลงความได้ว่า สมาธิ คือความตั้งใจมั่น ในที่นี้หมายถึงจิตที่อยู่ด้วยความว่างจากกิเลส การเข้าถึงความว่างได้ชื่อว่ามีที่ตั้งมั่นอย่างบริสุทธิ์สูงสุด จิตที่มีสิ่งอื่นเป็นอารมณ์นั้น เป็นจิตไม่บริสุทธิ์ และไม่ตั้งมั่น สมาธิที่แท้จริงนั้น มีจุดหมายเพียงเพื่อมีจิตสงบ ตั้งมั่น เพื่อทำให้เกิดปัญญาดับทุกข์ ความว่างก็คือจิตที่ตั้งมั่น ไม่คลอนแคลนและบริสุทธิ์อย่างยิ่ง จิตที่ว่างจากกิเลสเป็นจิตที่ควรแก่การปฏิบัติงาน จะทำให้ทำการงานต่างๆได้ดีกว่าจิตที่วุ่น ฉะนั้น ความว่างจึงมีคุณลักษณะตรงกับความหมายของคำว่าสมาธิทุกประการ ความหมาย

ของคำว่า สมาธิต้องมีอยู่ ๓ อย่างเสมอ คือ ตั้งมั่น บริสุทธิ์ และควรแก่การงาน จึงจะเรียกว่าเป็นสมาธิที่ถูกต้อง จิตที่ว่างจากกิเลสในลักษณะดังที่กล่าวมานี้ จัดเป็นจิตที่มีสมาธิสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าโลกุตตรสมาธิ^{๑๒}

๒. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายความหมายของฌานไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” ว่า ฌานหรือสมาธิแปลว่า ความตั้งมั่นของจิตหรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา” หรือ เรียกสั้น ๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่าภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือการที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป การเจริญสมาธินั้นจะประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ โดยลำดับ ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้นอัปปนาสมาธิแล้วเรียกว่าฌาน (Absorption) ฌานมีหลายขั้นตามลำดับ^{๑๓}

๓. นายเยาว์ ชาญณรงค์ ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและสมาธิแบบที – เอ็ม (T.M.)” สรุปความได้ว่าการทำสมาธิของพุทธศาสนาและสมาธิแบบที – เอ็ม (T.M.) มีความคล้ายคลึงกันโดยส่วนใหญ่ คือมุ่งถึงความสงบด้วยการกำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง เมื่อสมาธิเกิดอย่างเข้มแข็งมั่นคงจนถึงขั้นอัปปนาสมาธิ จะเกิดฌานระดับต่างๆจนถึงทำอิทธิฤทธิ์ได้ ในทางพระพุทธศาสนาจะใช้สมาธิคู่กับวิปัสสนาเพื่อกำจัดกิเลส พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบสมาธิเป็นกำลัง วิปัสสนาเป็นอาวุธ เมื่อบุคคลมีกำลังเข้มแข็งและมีอาวุธดีก็สามารถเอาชนะประหารกิเลสและอาสวะทั้งหลายให้หมดสิ้นเด็ดขาด ไม่มีโอกาสเวียนว่ายตายเกิด ส่วนท่านคุรุเทพ (Gurudev) ผู้เป็นพระสังคริยะได้ถ่ายทอดวิธีการฝึกสมาธิที่ง่ายและสะดวกเหมาะสมแก่อุปนิสัยและภาวะของคนสมัยปัจจุบัน กล่าวคือเทคนิคที่เรียกว่า “Transcendental Meditation” หรือเป็นการฝึกจิตสำหรับผู้แสวงหาความหลุดพ้นหรือการฝึกสมาธิแบบพื้นโลก ทำให้มีความสามารถพิเศษบางอย่างเหนือคนทั่วไป แต่ไม่ได้กล่าวถึงผลในด้านการหยุดการเวียนว่ายตายเกิด อย่างไรก็ตาม ผลดีของการฝึกสมาธิทั้ง ๒ แบบมีผลดีต่อสุขภาพ ร่างกายและจิตใจ สมองและสติปัญญา การฝึกอย่างสม่ำเสมอผู้ฝึกจะรับรู้ถึงสิ่งดีที่เกิดภายในตัวเองในเวลาไม่นานนัก ร่างกายและจิตใจจะพัฒนาเปลี่ยนแปลงในทางที่ดี บุคคลอื่นและสังคมแวดล้อมก็พลอย

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, วิธีระจับทุกข์, (เชียงใหม่ : พุทธนิคมจัดพิมพ์, ๒๕๑๒), หน้า ๑๒๒.

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๒๔ - ๘๖๗.

ได้รับผลดีด้วย เกิดความสุข สงบ สุขุม ร่มเย็น ยังมีผู้ฝึกมากขึ้นเท่าใด สันติสุขอย่างแผ่ขยายออกไปมากเพียงนั้น^{๑๔}

๔. วรียา ชินวรรณและคณะ ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “วิวัฒนาการตีความ คำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย” สรุปความได้ดังนี้ การตีความคำสอนเรื่องสมาธิ ตลอดจนการนำมาเป็นแนวทางในการสอนปฏิบัติ จะมีความแตกต่างกันออกไป ตามลักษณะของสิ่งที่นำมาใช้พิจารณาแบ่งออกเป็นสายสำคัญ ๕ สาย คือ

๑. สายอานาปานสติ คือ การพิจารณาลมหายใจเข้า-ออก และบริกรรมภาวนาว่า “พุทโธ” เป็นแบบที่นิยมมาแต่เดิมได้แก่ กลุ่มพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต

๒. สายตรงคัมมัฏฐานอีสาน มีพื้นฐานจากสายอานาปานสติ แต่มีลักษณะเป็นพระป่าต้องออกธุดงค์ด้วย มีมากในแถบภาคอีสาน

๓. สายวัดมหาธาตุ ฯ เป็นสายใหญ่สายหนึ่งที่แผ่ขยายแนวการสอนวิปัสสนาไปตามวิทยาเขตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้แนวปฏิบัติมาจากพม่า พิจารณาพองหนอ ยุบหนอ ของหน้าท้องในขณะที่หายใจ

๔. สายธรรมกาย ได้แก่ แนวการสอนตามแบบหลวงพ่อดล วัดปากน้ำภาษีเจริญ พิจารณาดวงแก้วที่บริเวณศูนย์กลางของร่างกาย

๕. สายประยุกต์ มีการสังเคราะห์แนวคำสอนในพระพุทธศาสนามาใช้อธิบายการปฏิบัติและสอนสมาธิ เช่น สำนักสันตติโศก อาจารย์พร รัตนสุวรรณ หลวงพ่อเทียน จิตตสุโข เป็นต้นสำนักสายต่าง ๆ เหล่านี้มีสาขาของการปฏิบัติกระจายตามภาคต่างๆ ทั่วประเทศและมีอิทธิพลในทางความคิดต่อพุทธศาสนิกชน ที่ยึดถือแนวทางปฏิบัติของสำนักเหล่านี้ และแต่ละสำนักล้วนมีแนวทางในการปฏิบัติแตกต่างกันออกไป แต่โดยสรุปกล่าวได้ว่าสำนักต่างๆ ได้ให้ความสำคัญกับการฝึกอบรมจิตว่าเป็นการปฏิบัติใน ๒ ลักษณะ มีทางหลักการคือเป็นการอบรมเพื่อเข้าถึงธรรมอย่างหนึ่ง ส่วนอีกวิธีการหนึ่งคือการคิดค้น

^{๑๔} นางเยาว์ ชาญณรงค์ “การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและ ที-เอ็ม (T - M)” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล), บทคัดย่อ.

เทคนิคและวิธีปฏิบัติต่างๆ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุผลสำเร็จได้ตามเป้าหมายที่กำหนดไว้คือการกำจัดกิเลสและความชั่วต่างๆ ให้หมดไป^๕

๕. สมักร บุราวาส ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ปัญญา” ว่า ปัญญาคือความรู้ในสรรพสิ่งทั้งหลายและปรากฏการณ์ของมันดังปรากฏเป็นพัฒนาการและวิวัฒนาการ ต่าง ๆ ผลของปัญญาคือปรีชาญาณ นี้จะปรากฏออกมาเป็นการกระทำอย่างเฉลียวฉลาดหรือความเฉลียวฉลาด ซึ่งนักจิตวิทยาในปัจจุบันกำลังทำการวัดกันเป็น I.Q.

ปัญญาแคบ ๆ อันเป็นเพียงความรู้สำหรับประกอบการงานนั้น ย่อมยังไม่อาจทำให้เราเข้าใจโลกได้ดี กล่าวคือไม่อาจช่วยขอบรมจิตใจของเราให้เข้าใจโลกอย่างตลอดปอดโปร่งได้ ทั้งนี้เพราะปัญญาดังกล่าว สอนให้เรารู้แต่สิ่งแคบ ๆ จำนวนมากหลายเท่านั้น แต่มิได้สอนให้เรารู้สิ่งกว้างอันมีจำนวนน้อยซึ่งครอบคลุมสิ่งแคบเหล่านั้น

จึงมีปัญญาอีกทางหนึ่งสอนให้เรา รู้จักหลักวิทยาศาสตร์ที่กว้างที่สุด ซึ่งครอบคลุมสรรพสิ่งและปรากฏการณ์ทั้งหลายในสากลโลก ปัญญาอย่างนี้คัมภีร์พระวิสุทธิมรรคระบุว่าคือวิชาการที่ทำให้เราแจ่มแจ้งในโลก และเมื่อรู้ก็สามารถทำให้เราตัดกิเลสต้นเหาออกไปเสียจากจิตใจได้^๖

๑.๕ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร(Documentary Research) โดยมีขั้นตอนดังนี้

๑.๕.๑ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือพระไตรปิฎก

^๕ วริยา ชินวรรณ และคณะ “วิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย” , รายงานการวิจัย (คณะสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗), บทสรุป.

^๖ สมักร บุราวาส, **ปัญญา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม , ๒๕๔๒), หน้า ๓-๔.

๑.๕.๒ ศึกษาค้นคว้า และรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) มีอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ตลอดจนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้

๑.๕.๓ ศึกษาข้อมูลทั้งหมดที่ได้มา ด้วยการวิเคราะห์ ตีความ แปลความแล้ว รวบรวมเรียบเรียงนำเสนอผลการวิจัย

๑.๖ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

๑.๖.๑ ฌาน หมายถึง การเพ่งอารมณ์จนจิตใจแน่วแน่เป็นอัปนาสมาธิ, ภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก^{๑๘}

๑.๖.๒ ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว, ปริชาหยั่งรู้เหตุผล, ความรู้เข้าใจชัดเจน, ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์ และมิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามความเป็นจริง^{๑๙}

๑.๖.๓ สมบัติ หมายถึง ภาวะประณีตซึ่งพึงเข้าถึงคือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔^{๒๐}

๑.๖.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญา หมายถึง ความสัมพันธ์ โดยเป็นปัจจัยอาศัยกันและกัน ดังพระพุทธพจน์ว่า ฌานไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ฌานและปัญญามีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นแลอยู่ในที่ใกล้นิพพานฯ^{๒๐}

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๗.๑ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่องฌานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๗.๒ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่องปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๗.๓ ทำให้ทราบความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญา

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ , พิมพ์ครั้งที่ ๔,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๒๔ - ๘๖๗.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๓.

^{๒๐} บุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕/๔๖.

บทที่ ๒

แนวคิดเรื่องฌานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาความหมายและความสำคัญของฌาน ชีวิตประวัติของพระโพธิสัตว์ที่บรรลุฌานที่ปรากฏในชาดกต่างๆ ประเภทของฌาน และการปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน พร้อมทั้งผลของการบรรลุฌานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑ นิยามความหมายของฌาน

ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ฌาน หมายถึง การเพ่ง หรือ เฝ้า เป็นกระบวนการในการทำสมาธิที่สำคัญยิ่ง ผู้ปฏิบัติเพื่อต้องการบรรลุฌานนั้น จะต้องเจริญกัมมัฏฐานแนวสมถะ โดยการเลือกเพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เหมาะกับจริตของตน เพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐานจนจิตเป็นสมาธิ ถึงขั้นอัปปนาสมาธิ สมาธิจิตขั้นอัปปนาเป็นสมาธิที่แข็งกล้า บริสุทธิ์ผุดผ่อง สงบยิ่งนัก เมื่อจิตเป็นสมาธิธรรมอันเป็นข้าศึกคือนิเวรณไม่สามรถครอบงำได้ เพราะฉะนั้น ฌานจึงเป็นผลของการทำสมาธิ คำว่า “ฌาน” ซึ่งมีรูปศัพท์เป็นคำกริยาในภาษาบาลีว่า “ฌายติ” แปลว่า ย่อมเพ่ง หรือว่า ย่อมเฝ้า ในคัมภีร์พระไตรปิฎก มีการกล่าวถึงฌานไว้ในที่ต่าง ๆ ดังนี้

ฌาน หมายถึง การเฝ้า ดังความในพุทธพจน์ว่า เนกขัมมะย่อมเฝ้า เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าฌาน เนกขัมมะย่อมเฝ้ากามฉันทะให้ไหม้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ฌาน อรหัตตมรรคย่อมเฝ้า เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฌาน อรหัตตมรรคย่อมเฝ้ากิเลสทั้งปวงให้ไหม้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ฌาน^๑ โดยสรุปสภาวะธรรมใด ๆ เฝ้าทำลายกิเลส เรียกว่า ฌาน

ฌานมีความสำคัญมากดังพระพุทธองค์ทรงตรัสให้ภิกษุเป็นผู้มีฌานว่า

“ภิกษุพึงเป็นผู้มีฌาน ไม่พึงเป็นผู้มีเท้าอยู่ไม่สุข

^๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๐๘.

ฟังเว้นจากความคะนอง ไม่ฟังประมาท

และฟังอยู่ในที่นั่งที่นอนที่มีเสียงน้อย”

คำว่า ฟังเป็นผู้มีฉันทา หมายถึง มีปฐมฉันทา ทุติฉันทา ตติฉันทา ฯลฯ เป็นผู้ยินดีในฉันทา ขวนขวายในความเป็นผู้มีจิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว หนักในประโยชน์ของตน^๒

ในอนุปปพวิหารสมาบัติตติสูตร ว่าด้วยอนุปปพวิหารสมาบัติ ๘ ประการ คือรูปฉันทา ๔ อรูปฉันทา ๔ และสัญญาเวทิตนโรธ ๑ คือ ทรงแสดงธรรมเป็นที่ดับที่ดับไปในอนุปปพวิหารสมาบัติแต่ละอย่าง และทรงยกย่องผู้ดับธรรมแต่ละอย่างด้วยฉันทานั้น ๆ ว่า “เป็นผู้ควรนมัสการ ควรไหว้ และควรเข้าไปนั่งใกล้”^๓

ในฉันทสูตร^๔ พระองค์ทรงแสดงว่าอาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้เพราะอาศัยปฐมฉันทา ทุติฉันทา ตติฉันทา ฯลฯ เพราะอาศัยสัญญาเวทิตนโรธ แล้วทรงนำมติกาแต่ละบทมาตั้งเป็นคำถามว่า เพราะเหตุไรจึงทรงกล่าวอย่างนั้น จากนั้นทรงอธิบายขยายความแต่ละมติกาลงละเอียด

ในสัมพัทธสูตร ว่าด้วยวิธีหาทางออก (ช่อง) ในที่แคบ ที่แคบสำหรับผู้บำเพ็ญฉันทา ได้แก่กัณฐก ๕ วิธีออกทางช่องว่าง หมายถึงความหลุดพ้น กล่าวคือภาวะที่ทำให้เกิดช่องว่างหรือที่ปลอดจากกิเลสต่าง ๆ เปรียบเสมือน “ที่แคบ” หมายถึงอรูปฉันทา ๔ อรูปฉันทา ๔ และสัญญาเวทิตนโรธ ๑ แต่ละภาวะสามารถทำให้เกิดความว่างหรือที่ปลอดจากกิเลสต่างกัน จัดเป็นคู่ ๆ ดังนี้

๑. ปฐมฉันทา	ว่างจาก	กามคุณ ๕ และนิรวรณ ๕
๒. ทุติฉันทา	“	วิตกและวิจารณ์
๓. ตติฉันทา	“	ปีติ
๔. จตุตถฉันทา	“	สุขและทุกข
๕. อากาสนัญญาตนฉันทา	“	รูปสัญญา

^๒ ชุม.ม. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๔๔๖.

^๓ ดูรายละเอียดใน อัง.นวก. (ไทย) ๑๓/๓๓/๔๕๕-๔๕๕.

^๔ ดูรายละเอียดใน อัง.นวก. (ไทย) ๑๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๓.

๖. วิญญาณัญญาตนตถา “ อากาสนัญญาตนตัญญา
 ๗. อากัญญาตนตถา “ วิญญาณัญญาตนตัญญา
 ๘. เนวตัญญานาตัญญาตนตถา “ อากัญญาตนตัญญา
 ๙. ตัญญาเวทิตนโรธ “เนวตัญญานาตัญญาตนตัญญา และ
 กิเลสทั้งหลาย^๕

ศัพท์ว่า ตถา คำกริยาใช้ หมายติ แปลว่าเพ่ง จ้อง ในที่บางแห่งใช้กับกริยาของสัตว์ เช่น สุนัขจิ้งจอก เพ่ง (หมายติ) หาลาไถล้ฝิ่งน้ำ รำพึง ชบเซา เหงาหงอยอยู่ แมวที่เพ่ง (หมายติ) หานูที่รางน้ำ ท่อน้ำและกองหยากเยื่อ รำพึง ชบเซา เหงาหงอยอยู่^๖

คำว่า ตถา อาจใช้ในความหมายทั่วไป โดยแปลว่า เพ่ง ครุ่นคิด จดจ่อ จินตนาการ ดังพระพุทธพจน์ว่า

“บุคคลบางคนในโลกนี้ มีใจถูกกามราคะกั้มรุม ถูกกามราคะครอบงำอยู่ และไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งธรรมที่สลับ กามราคะที่เกิดขึ้นแล้ว บุคคลนั้นจึงเพ่ง ครุ่นคิด จดจ่อ จินตนาการ ทำกามราคะเท่านั้นไว้ภายใน”^๗

ในคัมภีร์อภิธรรมทรงแสดงกระบวนการเข้ารูปฌานและอรุฌานไว้โดยพิสดาร และทรงแสดงเหตุปัจจัยที่จะทำให้ได้ฌาน เป็นต้นว่า ผู้ที่ต้องการจะได้ฌานจะต้องถึงพร้อมด้วย สัต ๔ ประเภทเหล่านี้คือ ปาติโมกขสังวรศีล อาชีวาปาริสุทธิศีล อินทริยสังวรศีล และปัจจัยสันนิสสิตศีล พร้อมทั้งจะต้องถึงพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ อาศัยอยู่ที่เงียบสงัดแล้วลงมือปฏิบัติ เพื่อละนิเวรอันเป็นปฏิปักษ์กับฌาน ท่านได้แบ่งฌานออกเป็น ๕ ชั้น เรียกว่า ฌานปัญจนัย^๘ ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจมฌาน ความจริง ฌาน ๕ ในคัมภีร์อภิธรรม ก็คือฌาน ๔ นั้นเอง เพียงแต่ขยายรายละเอียดขององค์แห่งฌาน ๔ ซึ่งเป็นแบบหลักทั่วไปในพระสูตร

^๕ ดูรายละเอียดใน อจ.นวก. (ไทย) ๑๓/๔๒/๕๓๓-๕๓๖.

^๖ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๐๘/๕๔๘, ม.มู. (บาลี) ๑๒/๕๐๘/๔๕๓.

^๗ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๔/๕๔.

^๘ ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๕/๔๑๔.

ในอรรถกถาสมันตปาสาธิกา พระพุทธโฆษาจารย์ ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ฉาน” ไว้ ๒ นัย คือ

๑. ฉาน หมายถึง การเผา มีวิเคราะห์ว่า ปจฺจนิกฺขมฺเม ฉาเปตฺติ ฉานํ แปลว่า คุณธรรมที่ชื่อว่า ฉาน เพราะความหมายว่า เผาธรรมที่เป็นข้าศึก (ธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น)

๒. ฉาน หมายถึง การเพ่ง มีวิเคราะห์ว่า สยํ วา ตํ ฉายติ อุปนิชฺฌายตฺติ ฉานํ แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า ฉาน เพราะความหมายว่า เพ่ง คือ เข้าไปเพ่งอารมณ์นั่นเอง^๕

ในอรรถกถาอัฐฐาสาลินี พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายความหมายของคำว่า ฉาน ไว้ว่า ฉานคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์ การแผศเผาธรรมอันเป็นข้าศึก และท่านแบ่งฉานไว้ ๒ ประการ คือ

๑. อารัมมณูปนิชฌาน คือ การเข้าไปเพ่งอารมณ์ อันได้แก่ สมาบัติ ๘ ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น

๒. ลักษณะูปนิชฌาน คือ การเข้าไปเพ่งลักษณะ แบ่งเป็น ๓ ประเภทคือ วิปัสสนา มรรค และผล

วิปัสสนา คือการเข้าไปเพ่งลักษณะมือนิจจลักษณะเป็นต้น มรรค คือกิจที่พระโยคาวจรพึงทำให้เสร็จด้วยวิปัสสนาจะสำเร็จสมบูรณ์ด้วยมรรค ผล คือการเข้าไปเพ่งนิโรธสังฆีลักษณะที่เป็นจริง หมายความว่า มีนิโรธที่เป็นตัวพระนิพพานเป็นอารมณ์^๖

ในฎีกาสารัตถทีปนี พระฎีกาจารย์ได้อธิบายความหมายของคำว่า ฉาน ไว้ว่า ฉานคือ การเพ่ง คำว่า เพ่ง คือการเห็น คือเข้าไปเพ่งอารมณ์ของตนมีปฐวีกสิณเป็นต้นเหมือนเห็นรูปด้วยจักขุ เพ่งลักษณะทั้ง ๓ มือนิจจลักษณะเป็นต้นตามควร และเพ่งลักษณะที่แท้แห่งนิพพานธาตุ ลักษณะที่แท้คือ สภาวะที่ไม่วิปริตเพราะไม่มีความเป็นอย่างอื่นแห่งนิพพาน

^๕ วิ.อ. (ไทย) ๑/๒๖๖, วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๑.

^๖ อภิ.สจ.อ. (ไทย) ๒/๑๘๐.

ท่านได้กล่าวถึงฉานอีกว่าเป็นเครื่องสลัดออก คือเป็นเครื่องละกามทั้งหลาย และฉานนี้เป็น
ข้าศึกต่อกามราคะ^{๑๑}

ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา พระอาจารย์โมคคัลลานเถระ ราชบัณฑิต ได้อธิบาย
ความหมายของคำว่า “ฉาน” ว่า ฉาน แปลว่า ความคิด ความเพ่งพินิจ มาจาก ฉ ธาตุ ใช้ใน
ความหมายว่า คิด ยุ ปัจจย มีวิเคราะห์ว่า ฉายเต ฉานํ ความคิด ความเพ่งพินิจ^{๑๒}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้กล่าวถึง “ฉาน” ว่า
ฉานหรืออัปนาสมาธิ เป็นสมาธิมิได้เฉพาะผู้วิเศษ เป็นคุณธรรมสูงขึ้นอีกชั้น
หนึ่ง ในพระพุทธศาสนาแบ่งฉานเป็น ๔ ประการ เรียกว่ารูปฉาน ๔ เพราะมีรูปธรรมอย่าง
ใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์^{๑๓}

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ฉาน” ไว้ว่า ฉาน แปลว่า
ความเพ่ง หมายถึงกิริยาที่เพ่งก็ได้ หมายถึงผลแห่งการเพ่งนั้นก็ได้ กิริยาแห่งการเพ่ง ก็มี ๒
อย่าง คือเพ่งลักษณะแห่งธรรมนั้น ๆ ก็ได้ ปัญญาหรือวิปัสสนา ความเพ่งก็เรียกว่าฉาน กิริยา
ที่เพ่งก็เรียกว่าฉาน ผลของการเพ่งก็ยิ่งเรียกว่าฉาน และยิ่งหมายความอย่างอื่นได้อีกอย่างน้อย
ก็ ๓ ความหมาย กิริยาที่เพ่ง ก็เรียกว่าฉาน ความเพ่ง ภาวะแห่งการเพ่งก็เรียกว่าฉาน เป็น
กิริยานาม ถ้าเป็นผลก็เรียกว่า ปฐมฉาน ทุตติยฉาน ตติยฉาน จตุตถฉาน เป็นต้น ก็ยังเรียกว่า
ฉานอยู่นั่นเอง^{๑๔}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ฉาน” สรุป
ความได้ว่า ฉานคือสมาธิขั้นอัปนา การเจริญสมาธินั้น จะประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ โดย

^{๑๑} สารตถ.ฎีกา (ไทย) ๕๔๖-๕๔๗.

^{๑๒} พระอาจารย์โมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานปทีปิกา, แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๓๑.

^{๑๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมถกัมมัฏฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๕.

^{๑๔} พระธรรมโกศาจารย์, พจนานุกรมธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.),
หน้า ๖๒.

ลำดับ ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้นอัปนาสมาธิแล้ว เรียกว่า ฌาน (Absorption) ฌานมีหลายขั้น ยิ่งเป็นขั้นสูงขึ้นไปเท่าใด องค์กรรมต่าง ๆ ที่เป็นคุณสมบัติของจิต ก็ยิ่งลดน้อยลงไปเท่านั้น ฌาน โดยทั่วไปแบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ ๆ และแบ่งย่อยออกไปอีกระดับละ ๔ รวมเป็น ๘ อย่าง เรียกว่า ฌาน ๘ หรือสมาบัติ ๘^๕

พระอริยคุณาธาร (ปฐุโส เต็ง ป.ธ. ๖) ได้อธิบายความหมายของคำว่า ฌาน ไว้ว่า ฌานมีความหมายจำกัดอยู่ในวง คือมีองค์หรืออารมณ์เป็นเครื่องกำหนดโดยเฉพาะอย่าง ๆ ไป ฌานที่ ๑-๒-๓-๔ นั้นมีอารมณ์ขั้นต้นไม่จำกัด แต่มีองค์เป็นเครื่องกำหนดหมาย คือจิตเพ่งพินิจจดจ่ออยู่ในอารมณ์อย่างเดียวกันสงบลง มีองค์ของฌานปรากฏขึ้นครบ ๕ ก็ เป็นปฐมฌาน มีองค์ ๓ ครอบบริบูรณ์ก็เป็นทุติยฌาน มีองค์ ๒ ครอบบริบูรณ์ ก็เป็นตติยฌาน มีองค์ ๒ ครอบบริบูรณ์ ก็เป็นจตุตถฌาน พระอาจารย์ในปูนก่อนท่านเรียกชื่อฌานทั้ง ๔ นี้ ไปตามอารมณ์ขั้นต้นก็มี เช่น อสุกฌาน มีอสุกเป็นอารมณ์ เมตตาฌาน มีเมตตาเป็นอารมณ์ สติปฏิฐานฌาน มีสติปฏิฐานเป็นอารมณ์ อนุสสติฌาน มีอนุสสติเป็นอารมณ์ ฯลฯ ฌาน ขั้นสูงมีอารมณ์เป็นเครื่องกำหนดเฉพาะอย่าง ๆ ไป เช่น อากาสนัญญาตนะ มีอากาศเป็น เครื่องกำหนด วิญญาณัญญาตนะ มีวิญญาณเป็นเครื่องกำหนด อากิญจัญญาตนะ มีความ ไม่มีอะไรเป็นเครื่องกำหนด เนวสัญญานาสัญญาตนะ มีความสงบประณีตเป็นเครื่อง กำหนด^๖

พระ ดร. พี. วชิรญาณมหาเถระ ได้อธิบายความหมายของคำว่า ฌาน ไว้ว่า ฌาน ในภาษาสันสกฤตเรียกว่า “รฺหฺยาน” แต่มีความหมายกว้างกว่าคำ “รฺหฺยาน” คำนี้หมายถึง การเพ่งนิมิตหรือการคิด และตามที่ใช้ในพระพุทธศาสนา ไม่ได้หมายถึงเฉพาะระบบที่ กว้างขวางในการพัฒนาจิตเท่านั้น แต่ยังหมายถึงขบวนการเปลี่ยนวิญญาณจากระบบต่ำไปสู่ ระดับสูงคือจากรูปโลก ผ่านอรูปลงไปสู่จุดสูงสุดของการฝึกจิตในพระพุทธศาสนาด้วย

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๘๖๗-๘๖๘.

^๖ พระอริยคุณาธาร (เต็ง ปฐุโส ป.ธ. ๖), **ทิพยอำนาจ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔-๒๕.

อีกอย่างหนึ่ง หมายถึง การเพ่งพินิจวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือการตรวจดูอย่างใกล้ชิดซึ่งลักษณะต่าง ๆ ของสิ่งที่ปรากฏ อย่างที่สอง หมายถึง การกำจัดนิวรณ์ทั้งหลายหรือมโนธาตุระดับต่ำซึ่งเป็นอันตรายต่อการก้าวขึ้นไปสู่ระดับที่สูงขึ้น ในความหมายประการที่สอง พระอรรถกถาจารย์นำมาโยงเข้ากับคำกริยา “ฉาเปติ” แปลว่า เผ่าไหม้ อย่างไรก็ตามในปัจจุบันนี้คำว่า “ฉาน” และ “ชฺยาน” โดยทั่วไปก็เป็นที่ยอมรับกันมากกว่า ในความหมายอันแรก คือ สมาธิ ทั้งฉาน และ ชฺยาน ก็ใช้แสดงถึงระบบสมาธิ^{๑๑}

ดร. วีระ บำรุงรักษ์ และสุทธิพงษ์ ดันตยาพิศาลสุทธิ ได้อธิบายความหมายของคำว่า ฉาน สรุปได้ว่า ฉาน แปลว่า เพ่ง และแปลว่า เผา เพ่งอะไร ? เผาอะไร ? ตอบว่าเพ่งอารมณ์ของตนมีปฐพีภิกขินเป็นต้นนั้นแหละ และเผาธรรมอันเป็นข้าศึกของตน กล่าวคือ ปรีชญาณกิเลส ซึ่งเป็นกิเลสที่ทรงจำแนกเป็นนิวรณ์ (กิเลสเครื่องกั้นกัณฐคือสมาธิ) เป็นต้น ด้วยว่าเมื่อสมาธิเช่นนี้เกิดขึ้น จิตใจของผู้ผู้นั้นย่อมส่องใสสงบระงับนัก ปรีชญาณกิเลสจะเกิดขึ้นครอบงำไม่ได้เลย^{๑๒}

อาจารย์บุญมี เมธางกูร ได้อธิบายความหมายของคำว่า ฉาน ไว้ว่า ฉาน เป็นธรรมชาติที่กระทำให้จิตจดจ่อต่ออารมณ์ หรือการเพ่งอารมณ์

ฉะนั้น ฉาน จึงมีสองความหมาย คือ ฉาน ที่มีสภาพ เพ่ง อารมณ์อย่างหนึ่ง ไม่จำกัดว่าเป็นการเพ่งอารมณ์กรรมฐาน หรือไม่ก็ตาม เป็นโลกิยะหรือโลกุตระอารมณ์ ปรมัตถ์หรือบัญญัติอารมณ์ก็ตาม การเพ่งอารมณ์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ของ ฉาน ทั้งสิ้น

อีกนัยหนึ่ง ฉาน แปลว่า เผา หมายถึง ทำให้ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตนมีกำลังน้อยลงไป หรือมิให้เกิดขึ้นได้ ได้แก่องค์ฉาน ๖ ที่ประกอบในมหัคคตจิต ส่วนองค์ฉานที่อยู่ในกามจิตนั้นมีสภาพที่เข้าไปเพ่งอารมณ์มากกว่าจะเผาธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตน^{๑๓}

^{๑๑} พระ ดร.พี. วชิรญาณเถระ, แปลโดย รศ. ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, สมาธิในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.), หน้า ๓๘.

^{๑๒} ดร. วีระ บำรุงรักษ์ และสุทธิพงษ์ ดันตยาพิศาลสุทธิ, ประมวลธรรมในพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ร่วมข่าวจักรวาล, ๒๕๒๐), หน้า ๑๖๕.

^{๑๓} อาจารย์บุญมี เมธางกูร, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๔๐.

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำว่า ฌาน ไว้ว่า ฌาน หมายถึง ภาวะที่จิตแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์, การเพ่งอารมณ์จนจิตแน่วแน่ เป็นสมาธิ, เรียกลักษณะการทำจิตให้สงบตามหลักทางศาสนาว่า เข้าฌาน เช่น พระเข้าฌาน ฤๅษีเข้าฌาน โดยปริยายเรียกผู้ที่นั่งหลับตาอยู่ว่า เข้าฌาน^{๒๐}

จี.คอนสแตนท์ เลานสเบรี ได้ให้ความหมายของคำว่า ฌาน ไว้ว่า ฌาน หมายถึง การเพ่ง และใช้สำหรับภาวะบางประการของจิตใจ ซึ่งเกิดในฐานะเป็นผลของการเพ่งอัน สำเร็จ^{๒๑}

สรุปว่า คำว่า ฌาน หมายถึง การเพ่ง เฝ้า พินิจ คิด จ้อง ครุ่นคิด จดจ่อ จินตนาการ ความหมายฌานนั้นใช้ได้ในที่ต่าง ๆ กัน คือ

๑. ใช้ในความหมายทั่วไป คือ การเพ่ง ครุ่นคิด จดจ่อ จินตนาการ ธรรมอัน เป็นข้าศึก มีกามราคะเป็นต้นไว้ในใจ

๒. ใช้ในความหมายว่า เพ่ง หรือ จ้อง จัดเป็นกิริยาอาการของสัตว์ อย่างเช่น สุนัขจิ้งจอกจ้องหาปลาใกล้ฝั่งน้ำ แมวที่จ้องหาหนูที่รางน้ำ

๓. ใช้ในความหมายว่า เพ่ง หรือ เฝ้า ได้แก่ เพ่งอารมณ์สมถะอย่างใดอย่างหนึ่ง จนจิตเป็นสมาธิ เป็นกระบวนการในการฝึกจิตเป็นลำดับขั้น เริ่มตั้งแต่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน เป็นต้น เพื่อที่จะให้จิตเป็นสมาธิแน่วแน่อยู่กับอารมณ์เดียวเรียกว่าเอกัคคตา

อีกอย่างหนึ่งใช้ในความหมายว่า เฝ้า คือ เฝ้าธรรมทำให้ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับ ตนมีกำลังน้อยลงไป หรือมิให้เกิดขึ้นได้ เมื่อจิตเป็นสมาธิ ในขณะที่อยู่ในฌานสามารถที่กด กิเลสความฟุ้งซ่านได้ ฌานประเภทที่ ๓ นี้จัดเป็นความหมายของฌานในสมถกัมมัฏฐานใน พระพุทธศาสนา

^{๒๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘), หน้า ๒๕๒.

^{๒๑} จี. คอนสแตนท์ เลานสเบรี, การบำเพ็ญฌานทางพระพุทธศาสนา (ตามหลักนิกายเถรวาท), พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๑.

ตามความหมายของฉานดังกล่าวมานี้ ทำให้ทราบว่า ฉานมีความสำคัญมากต่อวิถีชีวิตประจำวัน ทั้งฉานเป็นกระบวนการที่ทำให้พุทธบริษัท ผู้ปฏิบัติตามได้บรรลุคุณธรรมขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๒.๒ แนวคิดเรื่องฉานในสมัยก่อนพุทธกาล

ฉานได้มีมาแล้วในสมัยก่อนพุทธกาล ดังหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชาดกที่แสดงจริยาวัตรในอดีตชาติของพระโพธิสัตว์ซึ่งออกบวชเป็นดาบสบำเพ็ญพรตจนได้บรรลุฉาน ดังข้อมูลจากชาดกต่าง ๆ ผู้วิจัยจะสรุปดังต่อไปนี้

๑. ในอัสถกชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในสกุลพราหมณ์ เมื่อเจริญวัยแล้วบวชเป็นฤๅษี อยู่ในป่าหิมพานต์ ต่อมาได้บรรลุฉานอภิญญา วันหนึ่งพระโพธิสัตว์เห็นดอกบัวไม่เหี่ยวแห้งอยู่ในสระ จึงได้ลงไปดูเห็นนางกุมาริกาคนหนึ่งได้เกิดความเอ็นดูจึงบุตรสาวจึงนำมาเลี้ยงดู ครั้นต่อมาพระราชารุงพาราณสีทรงทราบข่าวเข้าจึงได้เสด็จไปรับนางมาอยู่ในวัง ส่วนพระโพธิสัตว์ไม่เสื่อมจากฉาน ถึงแก่กรรมแล้วได้ไปเกิดในพรหมโลก^{๒๒}

๒. ในมัยหสกุณชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลเศรษฐี ครองสมบัติต่อมาท่านได้มอบสมบัติในเรือนทั้งหมดให้กับน้องชาย แล้วออกบวชเป็นฤๅษีบำเพ็ญพรตอยู่ในป่าหิมพานต์จนได้บรรลุฉานอภิญญา อยู่ป่าหิมพานต์ มีฉานอภิญญาไม่เสื่อม ครั้นถึงแก่กรรมจึงได้ไปเกิดในพรหมโลก^{๒๓}

๓. ในกุมภการชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลช่างหม้อ มีบุตรชาย ๑ คน มีบุตรสาว ๑ คน เลี้ยงครอบครัวด้วยอาชีพการทำหม้อ ได้ฟังธรรมจากพระปัจเจกพุทธเจ้า ๔ องค์ จึงได้ออกบวชเป็นฤๅษี บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุฉานอภิญญา อยู่จนสิ้นอายุขัยแล้วไปเกิดในพรหมโลก^{๒๔}

^{๒๒} คุรยละเอียดใน พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๕๑-๖๔.

^{๒๓} คุรยละเอียดใน พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑๖๒-๑๖๕.

^{๒๔} คุรยละเอียดใน พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๓๔๖-๓๖๑.

๔. ในอัฐสัททชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์มีทรัพย์สมบัติมากมาย ได้สละทรัพย์สมบัติทั้งหมด แล้วบวชเป็นฤาษีอยู่ในป่าหิมพานต์บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุมานอภิญญา อยู่ในป่าหิมพานต์เจริญพรหมวิหารธรรม ไม่เสื่อมจากฌานแล้วพอสิ้นอายุขัยจึงไปเกิดในพรหมโลก^{๒๕}

๕. ในอาทิตย์ปฐมชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์ ครั้นเจริญวัยแล้ว ได้บวชเป็นฤาษี เข้าไปอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุมานสมาบัติ อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ ไม่เสื่อมจากฌานแล้วพอสิ้นอายุขัยจึงไปเกิดในพรหมโลก^{๒๖}

๖. ในทุททชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์ ครั้นเจริญวัยแล้ว เรียนคิดปะทุกอย่างจนจบ แล้วบวชเป็นฤาษีอยู่ในป่าหิมพานต์ บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุมานอภิญญาแล้ว ไม่เสื่อมจากฌานแล้วพอสิ้นอายุขัยจึงไปเกิดในพรหมโลก^{๒๗}

๗. ในมิตตามิตตชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์ ครั้นเจริญวัยแล้ว บวชเป็นฤาษี อยู่ในป่าหิมพานต์ บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุมานสมาบัติ เมื่อพระโพธิสัตว์ถึงแก่กรรม ได้บังเกิดในพรหมโลก^{๒๘}

๘. ในสังกัปปราคชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์ เมื่อบิดามารดาของท่านเสียชีวิต วันหนึ่งได้มองดูทรัพย์สมบัติแล้วนึกถึงบิดามารดาแล้วเกิดความสลดใจจึงได้บริจาคทรัพย์ทั้งหมดให้เป็นทานแล้วเข้าไปอยู่ป่าหิมพานต์บวชเป็นฤาษี บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุมานสมาบัติ ในเวลาสิ้นอายุขัยได้บังเกิดในพรหมโลก^{๒๙}

^{๒๕} คุรายละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๔๓๑-๔๔๔.

^{๒๖} คุรายละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑๔๒-๑๔๕.

^{๒๗} คุรายละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑๖๖-๑๗๐.

^{๒๘} คุรายละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๒๔๘-๒๖๑.

^{๒๙} คุรายละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๒-๑๑.

๕. ในจุลพลโลกนชาดก พระโพธิสัตว์สร้างอาศรมในภูมิภาคอันรื่นรมย์แล้ว บวชเป็นฤๅษีกระทำกสิณปริกรรมแล้วบรรลุฌานสมาบัติในเวลาสิ้นอายุได้บังเกิดในพรหมโลก^{๑๐}

๑๐. ในยัชญชัชชาดก พระโพธิสัตว์ทรงประสูติในพระนครรัมมะ วันหนึ่งทรงเสด็จไปในพระอุทยานทรงทอดพระเนตรหยาดน้ำค้างติดกันเหมือนตาข่ายที่ทำด้วยด้ายในที่ต่าง ๆ ทรงสลดพระทัยดำริว่า แม้ชีวิตและสังขารแห่งสัตว์เหล่านี้ ก็เป็นเสมือนหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า เราไม่ถูกชรา พยาธิ และมรณะเบียดเบียนเลยทีเดียว ควรจะอำลาพระราชบิดา พระราชมารดาไปบวชตั้งนี้แล้ว พระองค์จึงได้เสด็จออกบวชเป็นฤๅษีอยู่ในป่าหิมพานต์บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุฌานอภิัญญา เลี้ยงชีพด้วยผลไม้และเฟือกมันอยู่ในป่านั้นจนตลอดพระชนมายุ ในเวลาสิ้นพระชนม์ได้เกิดในพรหมโลก^{๑๑}

๑๑. ในปัญจอุโบสถชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในสกุลพราหมณ์เจริญวัยแล้วออกบวชเป็นฤๅษีสร้างอาศรมอยู่ในป่า เจริญกสิณ จนได้บรรลุฌานสมาบัติ ท่านมีฌานไม่เสื่อมเลยพอสิ้นอายุขัยจึงได้ไปเกิดในพรหมโลก^{๑๒}

๑๒. ในทรีมุขชาดก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพรหมทัตกุมาร เมื่อทรงเจริญวัยแล้วจึงได้ครองราชสมบัติในกรุงราชคฤห์ ต่อมาพระองค์ได้ทรงรับฟังธรรมของพระปัจเจกพุทธเจ้า เรื่องโทษในกามทั้งหลายแล้วเกิดความเลื่อมใส ทรงมอบราชสมบัติให้พระโอรส แล้วเสด็จไปสู่ป่าหิมพานต์ ทรงสร้างบรรณศาลา ผนบวชเป็นฤๅษี บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุอุกฤษฏาและสมาบัติ ในเวลาสิ้นพระชนม์ก็ได้บังเกิดในพรหมโลก^{๑๓}

จากการศึกษา ผู้วิจัยพบว่า ฌานและอภิัญญาเป็นผลของการปฏิบัติอันเกิดจากการฝึกจิตมีอยู่ และได้มีมานานก่อนพุทธกาล และฌานคู่กับอภิัญญาถึงระดับหนึ่งสามารถ

^{๑๐} คุรายละเอียดใน พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑๐๘-๑๑๔.

^{๑๑} คุรายละเอียดใน พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๖๕-๗๑.

^{๑๒} คุรายละเอียดใน พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๔๔๓-๔๕๒.

^{๑๓} คุรายละเอียดใน พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๗๒๗-๗๔๔.

โน้มนำไปเพื่อปัญญาได้แต่ทั้งสองเป็นโลกิยะ และพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุนิพพาน นั้นมักจะเข้าไปบำเพ็ญพรตอยู่ในป่า เมื่อบรรลุนิพพานแล้วบางท่านฉานเลื่อม บางท่านฉานไม่เลื่อม แสดงให้เห็นว่าฉานนี้ไม่มั่นคงแน่นอน อนึ่ง พระโพธิสัตว์ไม่ได้หมายความว่า จะต้องบรรลุนิพพานสมบัติเสมอไป เรื่องที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ที่ไม่บรรลุนิพพาน ซึ่งผู้วิจัยไม่ได้นำมา กล่าวไว้

ในสมัยก่อนพุทธกาล สมัยนั้น พวกโยคี ฤาษี และพวกดาบสเป็นจำนวนมาก ได้เข้าไปอาศัยอยู่ในป่าเพื่อบำเพ็ญพรต จนสามารถบรรลุนิพพานสมบัติขั้นต่าง ๆ ก่อนที่พระพุทธองค์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้น พระองค์ได้ทรงเข้าไปศึกษากับคณาจารย์ใหญ่ ๒ ท่าน คือ อาฬารดาบส กาลามโคตร และอุทกดาบส รามบุตร ซึ่งเป็นเจ้าของลัทธิสาขายะและโยคะ พระองค์ได้เสด็จไปศึกษากับอาฬารดาบส กาลามโคตร ศึกษาจนบรรลุรูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ๓ มีอาภิญญาญาณตนสมบัติเป็นขั้นสูงสุด พระองค์ทรงเห็นว่าอาภิญญาญาณตนสมบัติ ไม่เป็นหนทางเพื่อโพธิญาณ เป็นแต่เพียงผลสัมฤทธิ์ทางจิตชั้นสูงเท่านั้น และจะนำผู้บรรลุเกิดในพรหมโลกชั้นอาภิญญาตนภูมิเท่านั้น หาใช้วิถีทางแห่งการบรรลุโพธิญาณที่พึงประสงค์แต่อย่างใดไม่ พระองค์จึงเสด็จออกจากสำนักอาฬารดาบส กาลามโคตร เพื่อไปศึกษากับอุทกดาบส รามบุตร จนสำเร็จเนวสัญญานาสัญญาตนสมบัติ^{๓๔} ต่อมาทรงเห็นว่าเนวสัญญานาสัญญาตนสมบัติ ไม่เป็นหนทางเพื่อโพธิญาณ เป็นแต่เพียงผลสัมฤทธิ์ทางจิตชั้นสูงเท่านั้นและจะนำผู้บรรลุเกิดในพรหมโลกชั้นเนวสัญญานาสัญญาตนภูมิเท่านั้น หาเป็นมรรคาเพื่อปัญญาตรัสรู้ไม่ พระองค์จึงเสด็จออกจากสำนักของอุทกดาบส รามบุตร เสด็จจาริกถึงอรุณเวลาเสนาณิกม ทรงเห็นสถานที่น่าอภิรมย์สงบ ร่มเย็นจึงประทับบำเพ็ญเพียรอยู่ ณ สถานที่นั้น^{๓๕}

การปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานในสมัยก่อนพุทธกาลนั้น สมัยนั้น พวกฤๅษีชีไพร ได้มีวิธีการปฏิบัติ ซึ่งคล้ายกับหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏในโยคสูตร ซึ่งเป็นหลักในการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน และการได้อ่านาจอภิญญาต่าง ๆ ของพวกที่บำเพ็ญตบะในยุค นั้น มีทั้งหมด ๘ ประการ คือ

^{๓๔} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑/๔๘๕/๓๓๓.

^{๓๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ปฐมสมโพธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓ (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๕-๓๐.

๑. ยมะ (Yama) การสำรวมระวังความประพฤติอันได้แก่ศีล ๕ คือ
- ๑.๑ อหิงสา คือความไม่เบียดเบียน
 - ๑.๒ สัตย์ คือความมีความสัตย์
 - ๑.๓ อัสเตยคือ การไม่ลักขโมย
 - ๑.๔ พรหมจรรย์ คือการควบคุมอารมณ์
 - ๑.๕ อปรีคหะ คือการไม่สะสมทรัพย์และไม่รับของที่ไม่จำเป็นจากผู้อื่น^{๓๖}

๒. นียมะ (Niyama) คือการปลุกฝังนิสัยที่ดี ๕ ประการ คือ
- ๒.๑ เสาจะ คือร่างกายสะอาดกินอาหารบริสุทธิ์ใจสะอาดทำความดี มีเมตตากรุณา ไม่ผูกโกรธ
 - ๒.๒ สันโตษ คือความพอใจในสิ่งที่ตนมี
 - ๒.๓ ตบะ คือความอดทนต่อความร้อน หนาว และทุกข์
 - ๒.๔ สวาธยาเย คือความหมั่นหาความรู้อยู่เสมอ
 - ๒.๕ อิศวรปนิธาน คือการตั้งจิตอุทิศแด่พระผู้เป็นเจ้า

๓. อาสนะ (Asana) คือการควบคุมร่างกายให้ปกติสุขอยู่เสมอด้วยท่าคัดตนให้ เลือดลมเดินสะดวก และเพื่อสุขภาพร่างกายและจิตใจ

๔. ปรานายมะ (Pranayama) คือการกำหนดลมหายใจเข้าออก เพื่อให้กล้ามเนื้อ ปอดและหัวใจแข็งแรง

๕. ปรัตยาหาระ (Pratyahara) คือการสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น จากอารมณ์ที่พึงปรารถนา

๖. ธารณะ (Dharana) คือการทำจิตให้มั่นคง ด้วยการทำให้จิตจ่ออยู่กับ อารมณ์หรือวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งที่จิตปรารถนา

๗. ธยานะ (Dhayana) คือการเพ่งหรือการภาวนาอยู่กับอารมณ์ของสมาธินั้น ด้วยอาการจ่อมากขึ้นโดยไม่บกพร่อง เป็นเหตุให้เกิดพลังทางจิตมากขึ้นทั้งเป็นพื้นฐานที่จะให้เกิดพลังที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติรู้เห็นความเป็นจริงมากขึ้น

^{๓๖} ดร. ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, ปรัชญาอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕), หน้า ๕๖.

๘. สมาธิ (Smadhi) คือการทำจิตใจให้เด็ดเดี่ยวมั่นคงอย่างลึกซึ้ง คือเป็นจิตที่
ตั้ง แน่วแน้อยู่กับอารมณ์หรือภavana

ธารณะ ฌยานะ และสมาธิ ความจริงเป็นขั้นตอนหรือขบวนการเดียวกัน คือใน
ระยะแรกจิตจดจ่ออยู่กับวัตถุใดวัตถุหนึ่งก็เป็นธารณะ ต่อมาสมาธิมากขึ้นสามารถจดจ่ออยู่
กับวัตถุนั้น ๆ นาน ๆ ก็เรียกว่า ฌยานะ สามารถทำจิตให้รวมเป็นอันเดียวกับวัตถุนั้น ซึ่ง
เรียกว่า สัมขามะ และผลพลอยได้ของสมาธิอันลึกซึ้งนั้นทำให้โยคีมีพลังอภิญาญา ที่เรียกว่า
ลิตฺธิ มองทะลุกำแพงได้ ล่องหนหายตัวได้ อ่านใจคนอื่นได้ เป็นต้น^{๓๖}

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า การบำเพ็ญโยคะดังกล่าวนี้ โดยสรุปต้องอาศัย
ความสำคัญของมนุษย์ ๒ ประการคือ กายกับจิต การปฏิบัติตามแนวโยคะ ๕ ประการแรก
เป็นปัจจัยภายนอกเป็นการฝึกกาย ส่วน ๓ ประการหลังเป็นการฝึกจิตใจ ซึ่งเป็นปัจจัย
ภายใน เพื่อให้บรรลุถึงฌานซึ่งโยคะเรียกว่า “สมาธิ” จุดมุ่งหมายของการบำเพ็ญเพียรของ
พวกฤๅษี ซึ่งใฝ่ในยุคนั้นคือการบรรลุถึงความสงบทางด้านร่างกายและจิตใจและผลสำเร็จขั้น
สูงสุดในการบำเพ็ญโยคะคือการได้รูปพรหม กับอรูปรพรหม

๒.๓ ประเภทของฌาน

ฌาน คือภาวะที่จิตเพ่งอารมณ์จนแน่วแน่ โดยอาศัย รูปฌาน ๔ ซึ่งเป็นฌานที่มี
รูปธรรมเป็นอารมณ์ เป็นฌานที่เรียกว่า รูปาวจรฌาน และอาศัยอรูปรฌาน ๔ ซึ่งเป็นฌานที่มี
อรูปรธรรมเป็นอารมณ์ เป็นฌานที่เรียกว่า อรูปาวจรฌาน^{๓๗}

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แบ่งฌานเป็น ๒ ประเภทบ้าง ๔ ประเภทบ้าง ส่วน
ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมแบ่งฌานเป็น ๕ ประเภท พอสรุปได้เป็นหัวข้อ ดังนี้ :-

๑. ฌาน ๒ ประเภท
๒. ฌาน ๔ ประเภท หรือที่เรียกว่า รูปฌาน ๔
๓. ฌาน ๔ ประเภท หรือที่เรียกว่า อรูปฌาน ๔
๔. ฌาน ๕ ประเภท

^{๓๖} น.พ. แพทย์พงษ์ วรพงศ์พิเชษฐ, โยคะเพื่อการพัฒนาร่างกายและจิตใจ, (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์เอส.ที.พี.เพรท, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

ซึ่งแสดงรายละเอียดของแต่ละประเภทได้ดังนี้

๒.๓.๑ ฅาน ๒ ประเภท

ในอรรถกถา สมันตปาสาทิกา พระพุทธโฆษาจารย์ แบ่งฅานออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อารัมมณูปนิชฅาน^{๓๕} หมายถึง การเพ่งอารมณ์ตามแบบสมถะ ได้แก่ ฅานสมาบัตินั่นเอง สมถกัมมัฏฐาน ๆ คือ การเพ่งอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์สมถกัมมัฏฐาน ๔๐ จนจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ (เอกัคคตา) อารมณ์สมถกัมมัฏฐานนั้นมี ๔๐ อย่าง กสิณ ๑๐^{๓๖} เป็นต้น

ในบรรดาอารมณ์สมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น มีบางอารมณ์ที่มีอำนาจบรรลุดฅานได้ถึง ๓๐ ประการ ส่วนอีก ๑๐ ประการที่เหลือไม่สามารถนำผู้ปฏิบัติให้บรรลุดฅานได้ คือ พุทธานุสติ ฅัมมานุสติ สังฆานุสติ สีลानุสติ จาคานุสติ เทวดานุสติ อุปสมานุสติ มรณานุสติ อาหารเรปฏิกุศลสัญญา และจตุธาตวัตถุทาน เพราะว่าอารมณ์เหล่านี้ เป็นอารมณ์ปรมาตม์ มีสภาวะละเอียดลุ่มลึก และมีความกว้างขวางเหลือประมาณ ผู้บำเพ็ญสมถภาวนาที่ยึดอารมณ์เหล่านี้ จำเป็นต้องระลึกไปในพระคุณอันกว้างขวางลึกซึ้งนั้นไปตามสติปัญญาของตน ด้วยเหตุนี้ สมาธิของผู้บำเพ็ญนั้น จึงไม่มีกำลังที่จะเข้าถึงฅานได้ อารมณ์กัมมัฏฐาน ๔๐ ประการดังกล่าวมานี้ เป็นหลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน

๒. ลักขณูปนิชฅาน^{๓๗} หมายถึง การเพ่งพิจารณาให้เห็นไตรลักษณ์ตามแบบวิปัสสนาญาณนั่นเอง

ลักขณูปนิชฅาน หมายถึง การเข้าไปเพ่งอนิจจลักษณะเป็นอารมณ์เป็นต้น มี ๓ ประการ คือ วิปัสสนา มรรค และผล อารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือฅันท์ ๕ แต่เมื่อย่นลงมาก็มีอยู่ ๒ ประการ ได้แก่ รูปกับนาม รูปคือรูปฅันท์ ส่วนนามก็คือ เวทนาฅันท์ สัญญาฅันท์ สังขารฅันท์ และวิญญาณฅันท์

วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดความเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดต่อสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะ

^{๓๕} วิ.อ. (ไทย) หน้า ๒๖๖, วิ.อ. (บาลี) หน้า ๑๕๕.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) หน้า ๑๕๒-๒๐๖.

^{๓๗} วิ.อ. (ไทย) หน้า ๒๖๖, วิ.อ. (บาลี) หน้า ๑๕๕.

ของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามสิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไป ตามวาดภาพให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้ง ชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลก และชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลายความรู้ความ เข้าใจถูกต้องที่เกิดเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัติดังนี้ เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับ ญาณ สำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชชา เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้ง ไม่รู้จริงให้หมดไป ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลายและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่นความชอบความชังความติดใจและความขัด ใจเป็นต้น ไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น^{๔๒}

ในวิปัสสนาธรรมและผล วิปัสสนา คือการเข้าไปเพ่งไตรลักษณ์ มีอนิจ ลักษณะเป็นต้น เมื่อเข้าไปเพ่งด้วยวิปัสสนา ผลสำเร็จก็คือมรรค ส่วนผล คือการเข้าไปเพ่ง ลักษณะที่แท้จริงแห่งนิโรธ^{๔๓}

๒.๓.๒ ฌาน ๔ หรือเรียกว่า รูปฌาน ๔

รูปฌาน ๔ ได้แก่ ภาวะที่จิตเพ่งอารมณ์จนแน่นแน่ โดยการเพ่งรูปธรรมหรือ รูปาวจร ได้แก่ รูปของวัตถุเป็นอารมณ์ ได้แก่ รูปของวัตถุเป็นอารมณ์ จึงเรียกว่า “รูปฌาน” ซึ่งมี ๔ คือ

๑) ปฐมฌาน จัดเป็นฌานที่ ๑ จะมียोगค์ประกอบ ๕ อย่าง คือ วิตก (ความ ตรึก) วิจารณ์ (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุขกายสุขใจ) และเอกัคคตา (ความมี อารมณ์เป็นหนึ่งเดียว)

๒) ทุตติยฌาน จัดเป็นฌานที่ ๒ จะมียोगค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ ปีติ (ความอิ่ม ใจ) สุข (ความสุขกายสุขใจ) และเอกัคคตา (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว)

๓) ตติยฌาน จัดเป็นฌานที่ ๓ จะมียोगค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ สุข (ความ สุขกายสุขใจ) และเอกัคคตา (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว)

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๓๐๖.

^{๔๓} วิ.อ. (ไทย) หน้า ๒๖๖-๒๖๗, (บาลี) หน้า ๑๕๕.

๔) จตุตถฌาน จัดเป็นฌานที่ ๔ จะมีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ อุเบกขา (การวางเฉย จิตแน่วแน่ ไมยยินดียินร้าย เมื่อมีอารมณ์มากระทบกับจิต) และเอกัคคตา (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว)

๒.๓.๓ ฌาน ๔ หรือเรียกว่า อรูปฌาน

อรูปฌาน ๔ ได้แก่ ภาวะที่จิตเพ่งในอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ภพของสัตว์ที่เข้าถึง อรูปฌานหรือภพของอรูปพรหม มี ๔ คือ

๑) อากาสนัญญายตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดอากาส หมายถึงช่องว่างหาที่ สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าฌานไม่มีรูป (อรูปฌาน)

๒) วิญญาณัญญายตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดวิญญาณอันหาที่ สุดมิได้เป็น อารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงอรูปฌาน

๓) อากิญจัญญายตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็น อารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงอรูปฌาน^{๔๔}

๔) เนวะสัณญานาสัณญายตนะ ได้แก่ ฌานที่เลิกกำหนดสิ่งใด ๆ โดย ประการทั้งปวง เข้าถึง ภาวะมีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่^{๔๕}

๒.๓.๔ ฌาน ๕

ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม เฉพาะอย่างยิ่งยุคหลังรุ่นอรรถกถาฎีกา นิยมแบ่งรูปฌาน เป็น ๕ ชั้น เรียกว่าฌานปัญจัญย ได้แก่

๑. ปฐมฌาน	มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
๒. ทุตติยฌานมี	องค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
๓. ตติยฌานมี	องค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฌานมี	องค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
๕. ปัญจฌานมี	องค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา ^{๔๖}

^{๔๔} บุญมี แทนแก้ว, “พระพุทธศาสนากับปรัชญา”, ใน มหาจุฬาฯ วิชาการ : รวมบทความทาง วิชาการพระพุทธศาสนาและปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), : ๒๓๐.

^{๔๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๖๓-๘๖๘.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๕/๔๑๔.

ที่เป็นฌาน ๕ เพราะชอยละเอียดออกไปจาก (รูป) ฌาน ๔ นั้นเอง คือแทรกเพิ่มฌานที่ ๒ เข้ามาอีกข้อหนึ่ง ระหว่างปฐมฌานกับทุติยฌานเป็นต้นเดิมเป็น “ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ประกอบ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา” หรือพูดง่าย ๆ ว่า ฌานที่ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ แล้วเลื่อนทุติยฌานเดิมออกไปเป็นตติยฌาน ตติยฌานเดิมเป็นจตุตถฌาน จตุตถฌานเดิมเป็นปัญจฌาน ตามลำดับ โดยนัยนี้ เมื่อได้ยินคำว่า ฌาน ๕ ฌานปัญจกนัย ปัญจกัณณ ฌานปัญจกณณ^{๔๗}

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ฌานหรือสมาธิมีหลายประเภทดังกล่าว โดยสรุปคือ การบำเพ็ญฌานมีหลักใหญ่ ๆ อยู่ ๒ แบบด้วยกัน คือแบบการเพ่งรูปธรรมและการเพ่งอรูปธรรม เพื่อให้จิตเกิดสมาธิการเพ่งรูปธรรมได้แก่สมถกัมมัฏฐานเพ่งอรูปธรรมได้แก่วิปัสสนากัมมัฏฐาน หรือเรียกอีกอย่างว่ารูปนาม ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนได้บรรลุมานถ้าไม่หยุดอยู่ตรงนั้นก็ต้องบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป เพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๒.๔ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน

การปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน ในพระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ ในเบื้องต้นผู้ปฏิบัติต้องบำเพ็ญศีลให้บริสุทธิ์เสียก่อน แล้วเลือกเพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งดังกล่าวต่อไปนี้

๒.๔.๑ ปฐมฌาน

วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน ผู้ปฏิบัติจะต้องเลือกเพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐาน ๔๐ อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งให้เหมาะสมกับจริตของตน เช่น การเพ่งปฐวีกสิณ ผู้ปฏิบัติตัด ปริโพทน้อยหนึ่งแล้วชำระกายและใจให้บริสุทธิ์ นั่งขัดสมาธิ ตั้งกายให้ตรงดำรงสติให้มั่น แล้วเพ่งกสิณคือดิน ด้วยการกำหนดทำให้เป็นวงกลม กว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว หรือประมาณเท่าขันท้ำน้ำ กำหนดจดจำให้ขึ้นใจ ภาวนาว่า ปฐวี ปฐวี ปฐวี ลืมตาคุพท์หนึ่ง แล้วหลับตานึกคุพท์หนึ่ง ภาวนาไปเรื่อย ๆ แม้ ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง หรือมากกว่านั้น ในระยะเวลาที่บริกรรมภาวนาจนกว่าจะถึงขั้นอุปจารภาวนาในระหว่างนี้ นิเวรณ คือสิ่งที่กีดกันความคิด

^{๔๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๖๘.

เพื่อที่จะไม่ให้บรรลุปฐมฌานได้เกิดขึ้น เมื่อนิเวรณ^{๔๘} เกิดขึ้นแล้วฌานก็จกเสื่อมไปได้ ฉะนั้นผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องละนิเวรณให้หมดสิ้นไป เมื่อนิเวรณได้แล้วสมาธิก็จะมีกำลังแรงกล้าขึ้น การบำเพ็ญก็เจริญก้าวหน้า จนบรรลุปฐมฌาน ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“เมื่อเธอพิจารณาเห็นนิเวรณ ๕ เหล่านี้ที่ละได้แล้วในตน ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ เมื่อมีปีติในใจ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบแล้ว ย่อมได้เสวยสุขมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น เธอสังจจากกามสังจจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานมีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ และสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอทำกายนี้แหละให้ชุ่มชื้นเอิบอิมซาบซ่านด้วยปีติและสุขเกิดแต่วิเวก”^{๔๙}

ในปฐมฌานนี้ องค์แห่งฌาน^{๕๐} คือ วิตก ความตรึก ทำหน้าที่ประคองจิตให้อยู่ในอารมณ์กรรมฐาน ด้วยอาการอันสละสลวย วิจาร์คือความตรอง ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์นั้น ปีติ คือความเอิบอิมใจ ซึ่งแผ่ซ่านไปทั่วร่างและสุข ทำให้เกิดความสุขทั้งกายและใจ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข นี้มีใช้ชนิดธรรมดา เพราะเป็นสิ่งที่เกิดจากวิเวกคือความสังจ จิตของผู้ปฏิบัติ จึงผ่องแผ้วอย่างที่ผู้ปฏิบัติ ไม่เคยประสบมาแต่ก่อน และโดยที่จิตยึดมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ซึ่งเรียกว่าเป็นเอกัคคตา จิตจึงสงบปราศจากนิเวรณ ๕ มารบกวน และกิเลสทั้งหลายก็สงบระงับไปได้ ชื่อว่ามี จิตตวิสุทธิ คือ มีจิตหมดจดปราศจากนิเวรณเป็นการชั่วคราว

๒.๔.๒ ทุตติยฌาน

เมื่อได้บรรลุปฐมฌานแล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกหัดในการเข้าฌาน การอยู่ในฌาน และในการออกจากฌานจนชำนาญ เรียกว่า วสี ๆ หมายถึง ความชำนาญมี ๕ อย่าง คือ

๑. อาวัชชนวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการนี้ก ตรวจองค์ฌานที่ตนได้ออก มาแล้ว

๒. สมุปปีชชนวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่เข้าฌานได้รวดเร็วทันที

^{๔๘} คุราชละเอียคใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖.

^{๔๙} ที.สี. (ไทย) ๑/๑๒๗/๘๑.

^{๕๐} องค์ของฌาน คือ ส่วนประกอบอันสำคัญที่จะทำให้จิตเป็นสมาธิถึงขั้นฌาน มี ๕ อย่าง คือ ๑. วิตก ความตรึก ๒. วิจาร์ ความคิด ๓. ปีติ ความอิมใจ ๔. สุข ความสุข ๕. เอกัคคตา มีอารมณ์เป็นหนึ่ง อังใน อาจารย์พร รัตนสุวรรณ, สมาธิและวิปัสสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๗), หน้า ๗๑.

๓. อธิภูฐานาวลี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้ฉานจิตต์
นั้นตกกว้างค์

๔. วุฒฐานาวลี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออกจากฉานเมื่อใดก็ได้ตาม
ต้องการ

๕. ปัจจเวกขณาวลี ความชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาทบทวนองค์ฉานคือ
จะเข้าออกเมื่อใดก็ได้และจะอยู่นานเท่าใดก็ได้

เมื่อมีความชำนาญแล้วจึงเพ่งกสิณเดิมเป็นอารมณ์ต่อไป เพื่อละวิตก และพิจารณา
เมื่อสมาธิแรงกล้าแล้ว จิตก็จะบรรลุถึงทุติยฉาน ไม่มีวิตกและพิจารณา คงมีแต่ปีติและสุข
อันเกิดแต่อำนาจสมาธิ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

“เพราะวิตก และพิจารณาระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฉาน อันเป็นเครื่องผ่อนคลายของจิต
ภายใน ทำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์เดียว ไม่มีวิตก วิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ”^{๕๑}

ในปฐมฉานนี้ มีวิตกและพิจารณาเป็นเครื่องรบกวนเหมือนคลื่นและระลอกที่
คอยกวมน้ำให้ขุ่นอยู่ จิตจึงยังไม่ผ่อนคลาย แต่ในทุติยฉาน วิตกและพิจารณาได้หมดไป จิตจึง
ผ่อนคลายยิ่งขึ้นและเนื่องด้วยปีติและสุข ในปฐมฉานเกิดจากความสังัด แต่ในทุติยฉาน ปีติและ
สุขเกิดจากสมาธิ จิตของผู้ปฏิบัติในทุติยฉาน จึงสุขและสงบยิ่งกว่าในปฐมฉาน และจิตที่มี
อารมณ์เดียว (เอกัคคตา) ก็แน่วแน่ยิ่งขึ้น

๒.๔.๓ ตติยฉาน

เพื่อที่จะบรรลุตติยฉาน ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในการเข้าออก
และอยู่ในทุติยฉานเมื่อมีความชำนาญดีแล้ว จึงเพ่งกสิณเดิมเป็นอารมณ์ต่อไป เพื่อละปีติเสีย
เมื่อสมาธิแรงกล้ายิ่งขึ้น ปีติก็หมดไป และบรรลุถึงตติยฉาน เสวยสุขทางใจแต่อย่างเดียว ดัง
พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“เพราะความหมดไปแห่งปีติ และเป็นผู้อยู่ในอุเบกขามีสติและความรู้รอบคอบ
ได้เสวยสุขด้วยนามกายจึงได้บรรลุตติยฉานอันเป็นฉานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้
ได้บรรลุว่า เป็นผู้ประกอบด้วยอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข”^{๕๒}

^{๕๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔/๒๔.

^{๕๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔/๒๔.

ในทุกข์ฉณ จิตของผู้ปฏิบัติยังมีปีติ คือความอึดอับอยู่แต่ในทุกข์ฉณ ปีติได้สูญ
สิ้นไปคงเหลือแต่สุขและเป็นสุขที่ประณีต เพราะเป็นสุขทางใจ อันประกอบด้วยอุเบกขาและ
สติสัมปชัญญะ ปราภุชตคือไรซึ่งความยินดียินดีร้ายหลงไหลความสงบที่ได้รับคือ จิตมีเอกัคค
คามีสภาวะละเอียดยิ่งขึ้น

๒.๔.๔ จตุตถฉณ

เพื่อที่จะบรรลุจตุตถฉณ ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในการเข้าออก
และอยู่ในทุกข์ฉณเสียก่อนคงเดียวกับฉณต้น ๆ เมื่อมีความชำนาญดีแล้ว จึงเพ่งกสิณเดิม
เป็นอารมณ์ต่อไป เพื่อละสุขเสีย เมื่อมีสมาธิแรงกล้ายิ่งขึ้นแล้ว สุขทางใจก็จะสิ้นไป และ
บรรลุถึงจตุตถฉณ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

“เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ และเพราะความดับหายไปแห่งโทมนัสและ
โสมนัส ในกาลก่อน จึงได้บรรลุจตุตถฉณ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอยู่แต่สติอัน
บริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา”^{๕๓}

ฉณข้อนี้ จิตของผู้ปฏิบัติดับสิ้นทั้งทุกข์และสุขโดยไม่เหลือ ความจริงนับแต่
ปฐมฉณเป็นต้นมา ทุกข์และสุขได้ดับสิ้นไปโดยลำดับ กล่าวคือ ทุกข์กาย เช่น ความรู้สึกอัน
เกิดจากเหลือบยุ้งกัด หรืออาการเมื่อยขบ ได้ดับไปในปฐมฉณ โทมนัส คือความทุกข์ใจได้
ดับไปในทุกข์ฉณ สุขกาย ซึ่งเกิดจากปีติได้ดับไปในทุกข์ฉณ และโสมนัส คือความสุขใจ ได้
ดับไปในจตุตถฉณ เครื่องประกอบจิตที่ยังเหลืออยู่ก็คือสติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา มีความ
วางเฉยไม่รู้สุขรู้ทุกข์ ผู้ปฏิบัติจะไม่มีความรู้สึกนึกคิดแต่ประการใดเลย เพราะจิตยึดบัญญัติ
เป็หันอารมณ์แน่นแน้อย่างเดียวผู้ที่เข้าฉณนี้จะไม่มึลมหายใจเข้าออก จะมีแต่ ใจอ่อน
เท่านั้น

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ผู้ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานจนสามารถบรรลุแต่ละข้อได้นั้น
จะต้องบำเพ็ญฉณเป็นขั้น ๆ ไป คือ เมื่อบรรลุฉณข้อที่ ๑ ต้องปฏิบัติการเข้าออกฉณในข้อ
ที่ ๑ ให้คล่องแคล่วเสียก่อน แล้วจึงเข้าสู่ข้อที่ ๒ ทำอย่างนี้เป็นลำดับ อนึ่ง สำหรับผู้บรรลุ
ปฐมฉณ จนถึง จตุตถฉณ เมื่อบรรลุจตุตถฉณแล้ว ถ้าประสงค์จะปฏิบัติวิปัสสนา
กัมมัฏฐาน เพื่อบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ก็ทำได้ไม่ยากเพราะผู้บรรลุปฐมฉณมีสมาธิอย่าง

^{๕๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔/๒๔.

แรงกล้า จิตของผู้บรรลุจุดตกตมเป็นจิตที่ตั้งมั่นบริสุทธิ์ไม่มีกิเลส อุปกิเลส เป็นจิตนุ่มนวล
ควรแก่การงาน เมื่อจิตตั้งมั่นเช่นนี้ ก็ทำจิตให้น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ ก็จะบรรลุถึง
จุดมุ่งหมายสูงสุดได้ แต่ถ้าผู้ปฏิบัติยังคิดใจในเรื่องมานานอยู่ก็สามารถบำเพ็ญอุปถัมภ์ต่อไป

๒.๔.๕ อากาสนัญญาตนตม

หลังจากได้จุดตกตมแล้ว หากผู้ปฏิบัติยังคิดใจที่จะได้อุปถัมภ์ต่อไปก็อาจทำ
ได้ แต่ต้องได้จุดตกตมอันเกิดจากการเพ่งกสิณ ๕ เป็นอารมณ์ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ของมีสีทั้ง
๔ และแสงสว่าง ถ้าได้จุดตกตมอันเกิดจากการเพ่งสิ่งอื่นเป็นอารมณ์ ก็ไม่อาจปฏิบัติสมถก
รรมฐานโดยการเพ่งอุปธรรมเป็นอารมณ์ เพื่อให้ได้อุปถัมภ์ได้ ในการเจริญอุปถัมภ์นี้ ผู้
ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญ ในการเข้าออก และอยู่ในจุดตกตมเสียก่อน เมื่อมี
ความชำนาญดีแล้ว จึงเลิกการเพ่งกสิณ แต่ไปเพ่งอากาศอันไม่มีที่สุกเป็นอารมณ์ข้อมพิจารณา
เห็นธรรม ดังพระพุทธพจน์ว่า

“เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญาไม่กำหนดนันทตสัญญา โดยประการทั้ง
ปวง ภิกษุบรรลุอากาสนัญญาตนตม โดยกำหนดว่าอากาศหาที่สุกมิได้”^{๕๔}

เมื่อมีสมาธิทำให้วิรณสงบลงแล้ว สติจะเข้าไปตั้งมั่นอยู่ในอากาสนัญญาตน
ตม มีสติที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขา และมีจิตตั้งมั่นอยู่ในเอกัคคตา จดเกี่ยวกับการเข้าจุดตก
ตม ในตมนี้ จิตของผู้ปฏิบัติปราศจากรูปสัญญา คือไม่มีความหมายรู้ในรูป ปราศ
จากรูปสัญญา คือไม่มีความรู้ใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส และเลิกใฝ่ใจใน นานัต
ตสัญญา คือ ไม่มีความหมายรู้ในอารมณ์นานาประการ

๒.๔.๖ วิญญาณัญญาตนตม

เพื่อจะบรรลุอุปถัมภ์ที่สอง ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกหัดให้มีความชำนาญในการเข้า
ออก และอยู่ในอากาสนัญญาตนตมเสียก่อน เมื่อมีความชำนาญดีแล้ว จึงเลิกเพ่งอากาศเป็น
อารมณ์ ไปเพ่งวิญญาณอันไม่มีที่สุกแทน เมื่อมีสมาธิแรงกล้าก็จะเข้าสู่วิญญาณัญญาตนตม
ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุล่วงอากาสนัญญาตนตมโดยประการทั้งปวงบรรลุวิญญาณัญญาตน
ตม โดยกำหนดว่าอากาศหาที่สุกมิได้”^{๕๕}

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘.

๒.๔.๗ อากิญจัญญายตนฌาน

เพื่อที่จะบรรลุรูปฌานที่สาม หลังจากที่ได้มีความชำนาญในการเข้าออกฌานที่สองแล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องเลิกเพ่งวิญญาณไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ ไปเพ่งความไม่มีอะไร เมื่อมีสมาธิแรงกล้า จิตก็จะดึงลงสู่ความว่างเปล่าไม่มีอะไร และบรรลุอากิญจัญญายตนฌาน ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“กามที่มีในภพนี้ และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้ และกามสัญญา ที่มีในภพหน้ารูปที่มีในภพนี้ และรูปที่มีในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้ และรูปสัญญาที่มีในภพหน้า และอเนชสัญญา สัญญาทั้งหมดนี้ย่อมดับไปไม่เหลือในฌานใด ฌานนั้น คืออากิญจัญญายตนฌาน เป็นฌานอันสงบประณีต”^{๕๖}

๒.๔.๘ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

เพื่อที่จะบรรลุรูปฌานที่สี่ ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในรูปฌานที่สามก่อน แล้วเพ่งรูปฌานที่สามนั้นแหละเป็นอารมณ์ เพื่อให้สัญญาละเอียดประณีตยิ่งขึ้น เมื่อจิตมีสมาธิแรงกล้าขึ้นแล้ว ก็จะบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

“กามที่มีในภพนี้ และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้ และกามสัญญาที่มีในภพหน้า รูปที่มีในภพนี้ และรูปที่มีในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้ และรูปสัญญาที่มีในภพหน้า และอเนชสัญญาทั้งหมดนี้ ย่อมดับไม่เหลือ ในฌานใด ฌานนั้นคือเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นสมาบัติอันสงบ ประณีต”^{๕๗}

ฌานที่ผู้บรรลุมีสัญญาละเอียด เมื่อเข้าอยู่ในฌานนี้ ผู้ปฏิบัติได้ชื่อว่า เป็นสุขในภพทันตาเห็นยิ่งกว่าฌานอื่น ๆ และอันที่จริงฌานที่หาย ย่อมมีความละเอียดประณีตกว่าฌานอื่น ๆ ^{๕๘}

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘.

^{๕๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๘/๗๔.

^{๕๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๐/๗๕.

^{๕๘} เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, พุทธวิปัสสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๓ - ๒๔.

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ฅานทั้งหมด ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานมี ๘ จัดเป็นรูปฅาน ๔ อรูปฅาน ๔ เมื่อรวมกันมักจะเรียกว่า สมาบัติ ๘ ตามคติพระพุทธศาสนาผู้ที่ได้รูปฅาน เมื่อละโลกนี้ไป จะไปเกิดในพรหมโลก ชั้นอรูปพรหม คือพรหมไม่มีรูป

๒.๕ ผลของการบรรลุฅาน

ผลของการบรรลุฅานนั้น มีอานิสงส์มากมายหลายประการดังที่พอจะสรุปได้ เป็นหัวข้อ มีดังนี้ :-

๑. ผลต่อวิถีชีวิตและบุคลิกภาพ
 ๒. เป็นวิธีการพักผ่อนอย่างสุขสบายในปัจจุบัน (ทิฏฐุธรรมสุขวิหาร)
 ๓. เป็นบาทหรือเป็นฐานแห่งอภิญญา
 ๔. ทำให้ได้ภวิเศษ
- ซึ่งแสดงรายละเอียดของแต่ละประการได้ดังนี้

๒.๕.๑ ผลต่อวิถีชีวิตและบุคลิกภาพ

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ประมวลผลของการบรรลุฅานหรือประโยชน์ของสมาธิไว้ว่า

ประโยชน์ในด้านสุขภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ เช่น ทำให้เป็นผู้มีจิตใจ และมีบุคลิกลักษณะเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบ เยือกเย็น สุขภาพ นิ่มนวล สดชื่น ผ่องใส กระฉับกระเฉง กระปรี้กระเปร่า เบิกบาน งามสง่า มีเมตตากรุณา มองดูรู้จักตนเอง และผู้อื่น ตามความเป็นจริง เตรียมจิตใจให้อยู่ในสภาพพร้อมและง่ายต่อการปลุกฝังคุณธรรมต่าง ๆ และเสริมสร้างนิสัยที่ดี รู้จักทำใจให้สงบและสะกดขันธ์ผ่อนเบาความทุกข์ที่เกิดขึ้นในใจได้

ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น ใช้ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย ้วยหยุดจากความกัฏฐกัฏฐมวิตกกังวล เป็นเครื่องพักผ่อนกาย ให้ใจสบายและมีความสุข เช่น บางท่านทำอานาปานสติ (กำหนดลมหายใจเข้าออก) ในเวลาที่จำเป็นต้องรอคอยและไม่มีอะไรที่จะทำ เหมือนดั่งเวลานั่งติดในรถประจำทาง หรือปฏิบัติสลับแทรกในเวลาทำงานใช้สมองหนัก เป็นต้น หรืออย่างสมบูรณ์แบบได้แก่ฅานสมาบัติที่

พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย ใช้เป็นที่พักผ่อนคลายเป็นอยู่อย่างสุขสบายในโอกาสว่างจากการบำเพ็ญกิจ ซึ่งมีคำเรียกเฉพาะว่า เพื่อเป็นทิวาสธรรมสุขวิหาร

เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียน และการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่นอยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลื่อนลอย เสีย ย่อมช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบไม่ผิดพลาด และป้องกันอุบัติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ดังที่ท่านเรียกว่าจิตเป็นกัมมณีเย หรือ กรรมณีเย แปลว่าควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน

ช่วยเสริมสุขภาพกายและใช้แก้ไขโรคได้ร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมีอิทธิพลต่อกัน ปุณฺชนทั่วไปเมื่อกายไม่สบาย จิตใจก็พลอยอ่อนแอเศร้าหมองขุ่นมัว ครั้นเสียใจไม่มีกำลังใจ ก็ยิ่งซ้ำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก แม้ในเวลาที่ยังเป็นปกติ พอประสบเรื่องราวให้เศร้าเสียใจรุนแรง ก็ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้ ส่วนผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ (โดยเฉพาะท่านที่มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว) เมื่อเจ็บป่วยกายก็ไม่สบายอยู่แค่กายเท่านั้น จิตใจไม่พลอยป่วยไปด้วย ยิ่งกว่านั้นกลับใช้ใจที่สบายมีกำลังจิตเข้มแข็งนั้นหันกลับมาส่งอิทธิพลบรรเทาหรือผ่อนเบา โรคทางกายได้อีกด้วย อาจทำให้โรคหายง่ายและไวขึ้น หรือแม้แต่ใช้กำลังสมาธิระงับทุกขเวทนาทางกายไว้ก็ได้ ในด้านดีผู้มีจิตใจผ่องใสเบิกบาน ย่อมช่วยให้กายเอิบอิมฝิวพรรณผ่องใส สุขภาพกายดี เป็นภูมิต้านทานโรคไปในตัว ความสัมพันธ์นี้มีผลต่ออัตราส่วนของความต้องการ และการเผาผลาญใช้พลังงานของร่างกายด้วย เช่น จิตใจที่สบายผ่องใสสดชื่นเบิกบานนั้น ต้องการอาหารน้อยลง ในการที่จะทำให้อวัยวะสมบูรณ์ผ่องใส เช่นคนธรรมดาที่มีเรื่องดีใจ ปลาบปลื้มอิมใจไม่หิวข้าว หรือพระที่บรรลุนิพพานแล้วมีปิติเป็นภิกษา ฉันทอาหารวันละมือเดียว แต่ฝิวพรรณผ่องใส เพราะไม่หวนละห้อยความหลัง ไม่เพื่อหวังอนาคต ไม่เฉพาะจิตใจดี ช่วยเสริมให้สุขภาพดีเท่านั้น โรคกายหลายอย่างเป็นเรื่องของกายจิตสัมพันธ์ เกิดจากความแปรปรวนทางจิตใจ เช่น ความมักโกรธบ้าง ความกุ่มกวมกังวลบ้าง ทำให้เกิดโรคปวดศรีษะบางอย่าง หรือโรคแผลในกะเพาะอาหารอาจเกิดได้เป็นต้น เมื่อทำจิตใจให้ดีด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่งก็ช่วยแก้ไขโรคเหล่านั้นได้ประโยชน์ข้อนี้จะสมบูรณ์ต่อเมื่อมีปัญญาที่รู้เท่าทันสภาวะธรรมประกอบอยู่ด้วย^{๕๕}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ผลของผู้ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานจนจิตเป็นสมาธิทำให้พัฒนาร่างกายคือมีสุขภาพดี เอิบอิมผ่องใสและเป็นภูมิคุ้มกันโรคได้ และเป็นการพัฒนาจิตทำให้จิต

^{๕๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๓๔-๘๓๕.

สงบ ไม่สะดุ้งตกใจ มีสติรอบคอบอยู่เสมอ ครั้นจะทำอะไรก็ไม่ขาดตกบกพร่อง และงานที่ทำนั้นก็สำเร็จโดยไม่มีที่ติอีกด้วย

๒.๕.๒ เป็นวิธีการพักผ่อนอย่างสุขสบายในปัจจุบัน (ทิวณธรรมสุขวิหาร)

ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา (คือระดับฌาน) สำหรับพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้ทำกิจเพื่อความหลุดพ้นเสร็จสิ้นแล้ว ไม่ต้องใช้ฌานเพื่อบรรลุมิตรมอันใด ๆ ต่อไปอีก พระอรหันต์หรือพระอนาคามี ผู้ได้สมบัติ ๘ แล้ว ทำให้เสวยความสุขอยู่ได้โดยไม่มีจิตตลอดเวลา ๗ วัน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทว่า

พระขานุกโณทัญญะ ท่านได้อยู่ในป่าช้าปฏิบัติกัมมัญฐานวันหนึ่งคิดอยากเฝ้าพระพุทธเจ้า ท่านจึงเดินทางไปในระหว่างหนทางรู้สึกเหน็ดเหนื่อยจึงแวะข้างทางนั่งเข้าฌานสมาบัติบนศิลาผาแห่งหนึ่ง ที่นั่นได้มีโจร ๕๐๐ คน ได้ปล้นชาวบ้านแล้วนำสิ่งของห่อเทินศรีษะไป พอไปไกลได้พอสมควรจึงพากันแวะพักเหนื่อยใกล้ศิลาผา เหล่าโจรเห็นพระเถระคิดว่าเป็นต่อไม่จึงพากันเอาสิ่งของที่ปล้นมาได้ทั้ง ๕๐๐ คน วางบนศรีษะของพระเถระบ้าง ข้างพระเถระบ้าง ห้อมล้อมพระเถระ แล้วพากันนอน พอตื่นขึ้นมาตอนเช้าเห็นพระเถระคิดว่าเป็นอมมนุษย์ก็พากันตกใจกลัว พระเถระกล่าวว่า อย่ากลัวเลย อาตมาเป็นบรรพชิต พวกโจรจึงพากันหมอบลงใกล้เท้า ให้พระเถระยกโทษให้ พวกโจรทั้งหมดเกิดความเลื่อมใสจึงขอบวชกับพระเถระ

พระพุทธองค์ทรงปรารภเรื่องที่พระขานุกโณทัญญะนั่งพักผ่อนด้วยการเข้าฌาน จึงตรัสพระคาถาว่า

“ก็ผู้ใดมีปัญญาทรม มีใจไม่ตั้งมั่น พึงเป็นอยู่

๑๐๐ ปี ความเป็นอยู่วันเดียวของผู้มีปัญญา

มีฌานประเสริฐกว่า (ความเป็นอยู่ของผู้ที่นั่ง)”^{๖๐}

ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย นิยมใช้ฌานเป็นที่พักผ่อนกายใจเป็นอยู่อย่างสุขสบายในโอกาสว่างจากการบำเพ็ญกิจ ซึ่งมีคำเรียกเฉพาะว่า เพื่อเป็นทิวณธรรมสุขวิหาร

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๑๒๕-๑๓๐, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔/๑๕๗-๑๕๘.

๒.๕.๓ เป็นบาทหรือเป็นฐานแห่งอภิญญา

เป็นบาทหรือเป็นฐานแห่งอภิญญา อภิญญาในที่นี้ ได้แก่ โลภียอภิญญา คือการใช้สมาธิระดับฌานสมาบัติเป็นฐาน ทำให้เกิดฤทธิ์และอภิญญาชั้น โลภีย่ออย่างอื่น ๆ คือหุทธิพิสัย ตาทิพย์ ทายใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอุปปนาสำหรับผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว เมื่อต้องการอภิญญา ก็อาจทำให้เกิดขึ้นได้ ดังเช่นพระพุทธพจน์ว่า

“เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่องไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นน้อมจิตเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ”^{๖๐}

ฌานเป็นบาทหรือเป็นฐานแห่งอภิญญา เป็นความสามารถชนิดต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการได้บรรลุมานสมาบัติ อภิญญานั้นมีอยู่ ๕ ประการด้วยกันคือ

๑. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวได้

๒. ทิพโสต หุทธิพิสัยสามารถได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ใกล้และอยู่ไกล

๓. เจโตปริยญาณ กำหนดใจหรือความคิดของผู้อื่นได้^{๖๑}

๔. ทิพจักขุ หรือ จุตุปปาตญาณ ตาทิพย์ หรือ รู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายตามกรรมของตน^{๖๒}

๕. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ การระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง พร้อมทั้งลักษณะทั่วไป และชีวประวัติอย่างนี้^{๖๓}

ฌานเป็นบาทหรือเป็นฐานแห่งอภิญญา อภิญญาคือความรู้ยิ่ง เป็นความสามารถชนิดต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการได้บรรลุมานสมาบัติ

^{๖๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔/๒๔.

^{๖๑} คูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๑/๑๖๒.

^{๖๒} คูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๑/๑๖๓.

^{๖๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๕/๒๐๗.

๒.๕.๔ ทำให้ได้ภวิเศษ

ผู้ที่บรรลุ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ทำให้เกิดในภพที่ดีที่สูง ได้แก่พรหมโลก ๒๐ ชั้น เมื่อเจริญสมถกรรมฐาน จนสามารถบรรลุฌานสมาบัติ คุณธรรม ๔ ประการคือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอธิบดีก็จะเกิดขึ้น ความเป็นอธิบดีของกรรมนั้น ถ้าเป็นไปในขณะนั้นอย่างสามัญมีกำลังอ่อนฌานที่เกิดขึ้นนั้น ก็เป็น ปรีตตฌาน ถ้าเป็นไปมากปานกลาง มีกำลังปานกลาง ฌานที่เกิดขึ้นนั้น เป็น มัชฌิมฌาน ถ้าเป็นไปมากเข้มแข็ง มีกำลังเข้มแข็ง ฌานที่เกิดขึ้นนั้น เป็น ปณีตฌาน ฌานที่เกิดขึ้น แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นปรีตตะ ชั้นมัชฌิมะ และชั้นปณีตะ มีอำนาจสูงต่ำกว่ากัน ฉะนั้น เมื่อจะให้ผลไปบังเกิดในพรหมโลกจึงให้ผลแตกต่างกัน^{๖๕}

สำหรับบุุคคลผู้บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุฌานแล้ว และฌานมิได้เสื่อมไปเสีย ทำให้ได้เกิดในพรหมโลก ๒๐ ชั้น แบ่งเป็นรูปภพ ๑๖ ชั้น และอรูปภพ ๔ ชั้น ผู้ที่เกิดในภพเหล่านี้ปกติเรียกว่า พรหม เพราะเกิดขึ้นด้วยผลแห่งการปฏิบัติพัฒนาจิตใจ จนได้บรรลุ รูปฌานและอรูปฌาน

รูปภพ หมายถึง ภูมิที่เป็นรูปาวจร เป็นภพไม่เกี่ยวข้องกับด้วยกามคุณ อยู่ด้วยปีติ สุข แบ่งตามลำดับของฌานที่ได้บรรลุ เป็นภพของท่านที่ได้บรรลุรูปฌาน รูปภพมี ๑๖ ชั้น คือ

๑. พรหมปารีสัชชา	๒. ภูมิพรหมปุโรหิตาภูมิ
๓. มหาพรหม	๔. ภูมิปรีตตภาภูมิ
๕. อัปปมาณาภูมิ	๖. อากัสสราภูมิ
๗. ปรีตตสุภาภูมิ	๘. อัปปมาณสุภาภูมิ
๙. สุกกนิหาภูมิ	๑๐. เวหุปผลาภูมิ
๑๑. อัสัญญัตตดา	๑๒. อวิหาสุทธาวาสภูมิ
๑๓. อตปปาสุทธาวาสภูมิ	๑๔. สุตัสสาสุทธาวาสภูมิ
๑๕. สุตัสสีสุทธาวาสภูมิ	๑๖. อกนิฏฐสุทธาวาสภูมิ

^{๖๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร), โลกทิปนี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ๒๕๓๕), หน้า ๒๒๕-๒๒๖.

อรุณภาพ หมายถึง ภาพเป็นที่อยู่ของบุรุษที่ได้บรรลุอรุณภาพ แบ่งเป็น ๔ ชั้น
คือ

๑. อากาสนัญญาตนภูมิ
๒. วิญญาณัญญาตนภูมิ
๓. อากิญจัญญาตนภูมิ
๔. เนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ^{๖๖}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ผู้ที่บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนสามารถบรรลุถึงปฐมฌานไปจนถึงเนวสัญญานาสัญญาตนฌานได้รับอานิสงส์มาก เมื่อมีชีวิตอยู่ ก็ได้รับอานิสงส์คือเสริมสร้างบุคลิกลักษณะมีสง่าราศี ร่างกายอ่อนใส จิตใจสงบเยือกเย็น ไม่ฟุ้งซ่าน อีกทั้งเมื่อบรรลุฌานแล้วสามารถนำฌานนั้นไปใช้ประโยชน์ในการพักผ่อน แต่เมื่อเสียชีวิตในขณะที่ได้รูปฌานทำให้ไปบังเกิดในรูปพรหม ส่วนผู้ที่บรรลุอรุณภาพไปเกิดในอรุณพรหม ตามความละเอียดประณีตของฌานแต่ละชั้น ถึงอย่างไรก็ดีผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนสามารถบรรลุสมาธิขั้นอุปปจารหรือเรียกว่า ฌาน ก็สามารถไปเกิดในกามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้นได้

เมื่อบรรลุฌานแล้วสามารถนำฌานมาเป็นบาทฐานของปัญญาซึ่งหมายความว่า ฌานเป็นพื้นฐานของการเจริญปัญญา ดังนั้น เมื่อกล่าวอย่างถูกต้องแล้ว การบำเพ็ญฌานจึงต้องเชื่อมโยงไปสู่การเจริญปัญญา (วิปัสสนา) เสมอ

^{๖๖} คำว่า “เนวสัญญานา” แปลว่า มีสัญญาที่ไม่ใช่ นั้น หมายถึง ไม่มีสัญญาหยาบ นาสัญญา หมายถึง ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ นั้น คือ มีสัญญาละเอียดประณีตรวมกันเป็น เนวสัญญานาสัญญา แปลว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ คือพระพรหมพวกนี้ไม่มีสัญญาอย่างหยาบ มีแต่สัญญาประณีตละเอียด หรือมีสัญญาเล็กน้อยเต็มที, อ้างใน พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๘), **โลกทิปนี**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๕), หน้า ๒๗๗.

บทที่ ๓

แนวความคิดเรื่องปัญญาพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาความหมายและความสำคัญของปัญญา ประเภทของปัญญา กระบวนการพัฒนาปัญญา และผลของการพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท พระพุทธศาสนาได้ชื่อว่าเป็นศาสนาแห่งปัญญา คือ มีทั้งปัญญาที่เป็นโลกียะสำหรับนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ และปัญญาที่เป็นโลกุตระ ซึ่งเกิดจากการฝึกอบรมด้านสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานปัญญาชนิดนี้เป็นปัญญาที่บริสุทธิ์ การอุบัติขึ้นแห่งพระพุทธศาสนาเป็นผลมาจากพระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้าพระองค์ทรงมีพระปัญญาอย่างหาผู้จะเสมอเหมือนมิได้ ในพระพุทธศาสนามีคำสอนเกี่ยวกับปัญญามากมายแต่เมื่อสรุปแล้วคำสอนทั้งหมดมุ่งเน้นในการใช้ปัญญาเป็นเครื่องมือนำไปสู่ความพ้นจากความทุกข์ ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๓.๑ นิยามความหมายของปัญญา

คำว่า ปัญญา มีความหมายกว้าง ทางพระพุทธศาสนาถือว่าปัญญาเป็นคุณธรรมที่สำคัญมากเพราะปัญญาช่วยในเรื่องการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติ ช่วยเป็นแสงสว่างส่องนำทางให้พบกับความสำเร็จ แต่ที่สำคัญปัญญาเป็นเครื่องมือที่จะนำพาไปสู่ความพ้นทุกข์ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ได้กล่าวถึงความหมายของปัญญาไว้ในที่ต่าง ๆ ดังนี้

ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่อง ธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนดความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียดความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาจตุแผ่นดินปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้งความรู้ดี ปัญญาจตุปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาจตุศศตรา ปัญญาจตุปราสาท ความสว่าง

คือปัญญา ปัญญาจดวงประทีป ปัญญาจดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้น
ธรรม^๑

พระพุทธองค์ตรัสถึงคนมีปัญญา สามารถแก้ความยุ่งคือกิเลสได้ดังพระพุทธ
พจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“นรชนผู้มีปัญญามีศีลเจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารนั้น
พึงแก้ความยุ่งนี้ได้”^๒

พระพุทธองค์ตรัสถึงบุคคลที่มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญาว่า มีชีวิตที่ประเสริฐดัง
พระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“บุคคลมีความเป็นอยู่ด้วยปัญญา นักปราชญ์ทั้งหลายจึงกล่าววว่า มีชีวิต
ประเสริฐ”^๓

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงบุคคลที่ละความโศกทั้งหมดได้แล้วจึงสิ้นอาสวะว่า
เป็นคนมีปัญญาดังพระพุทธพจน์ว่า

“บุคคลเป็นผู้มีศีล เป็นผู้มีปัญญา อบรมตนดีแล้ว มีจิตตั้งมั่น ยินดีในฌาน มีสติ
ละความโศก มีอาสวะสิ้นแล้ว บุคคลประเภทนั้น เป็นผู้มปัญญา”^๔

พระพุทธองค์ทรงตรัสเปรียบเทียบแสงสว่างแห่งปัญญาว่าเป็นสิ่งประเสริฐที่สุด
ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

บรรดาแสงสว่าง ๔ ประการ คือ แสงสว่างแห่งพระจันทร์ ๑ แสงสว่างแห่ง
พระอาทิตย์ ๑ แสงสว่างแห่งไฟ ๑ แสงสว่างแห่งปัญญา ๑ ภิภุทั้งหลาย แสงสว่าง ๔ ประการ
นี้แล แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ^๕

พระพุทธองค์ตรัสถึงคนมีปัญญา สงเคราะห์เลี้ยงดูหมู่ญาติ ไปเกิดในสวรรค์
ดังพระพุทธพจน์ว่า

“คนมีปัญญาหาทรัพย์มาได้ เขาเป็นคนอาจหาญ เลี้ยงดูหมู่ญาติ ไม่ถูกติเตียน
ย่อมเข้าถึงแดนสวรรค์”^๖

^๑ คุรายละเอียดใน จ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐/๕๔.

^๒ คุรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗.

^๓ คุรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๓/๘๐.

^๔ คุรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๑๐๒.

^๕ คุรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๕/๑๔.

^๖ คุรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๐/๑๕๗.

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มีพระพุทธพจน์ตรัสถึงปัญญาไว้ว่า

“เมื่อใดบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความหมดจด

เมื่อใดบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงทุกข์ เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความหมดจด

เมื่อใดบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความหมดจด”^๑

คำว่า ปัญญา ในที่บางแห่งหมายถึง ญาณ ก็ได้ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิบัติสัมภีทา มรรคว่า

ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด การเลือกเฟ้น การค้นคว้า การสอดส่องธรรม การกำหนด ดี การเข้าไปกำหนด ฯลฯ ความไม่หลง การเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิวฏฐิที่ปรารถนทุกข์ที่เกิดขึ้น ชื่อว่า ทุกขญาณ^๒

ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทฺธิมรรคได้อธิบายความหมายของปัญญาไว้ว่า

ปัญญา คือ ความรอบรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา เรียกว่าปัญญา ความรอบรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา หรือวิปัสสนาญาณที่สัมปยุต (ประกอบ) ด้วยกุศลจิตพิจารณาไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างแจ่มแจ้ง ชื่อว่าปัญญา

ความรู้ทั่ว คือ เข้าใจดีโดยประการต่าง ๆ ยิ่งกว่า การรู้ด้วยสัญญา และวิญญาณ ความรู้นี้ ฟังทราบว่าเป็นความรู้ทั่ว คำที่ว่า “ได้ชื่อว่าปัญญา เพราะอรธว่า รู้ทั่ว”^๓

กิริยาที่รู้ชอบ รู้ดี รู้พิเศษ เรียกว่า ปัญญา มีการรู้โอกาสต่าง ๆ ถ้าจะกล่าวถึง ธรรมชาติที่จะทำให้กิริยาอาการต่าง ๆ นั้น มี ๓ ประการ คือ

- (๑) สัญญา คือ การรู้จักอารมณ์ สีเขียว สีเหลือง เป็นต้น
- (๒) วิญญาณ คือ รู้อารมณ์เขียว เหลือง เป็นต้นทำให้เข้าใจถึงไตรลักษณ์
- (๓) ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว รู้โดยประการต่าง ๆ

^๑ ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๘๓/๑๒๖. (ไทย) ๒๕/๒๗๗ - ๒๗๘/๑๑๘.

^๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๕/๑๖๕

^๓ วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๔..

ทั้ง ๓ ประการนี้ มีกิริยาให้รู้อารมณ์เหมือนกัน แต่สัญญากับวิญญาณ ๒ ประการ เบื้องต้นนั้น ไม่รู้พิเศษเหมือนปัญญา^๔ สรุปลแล้วปัญญาที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายไว้ นั้น จึงหมายถึงความรู้ทั่ว

ในหนังสือพจนานุกรมธรรมของพุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของคำว่า ปัญญาไว้ว่า

ปัญญา หมายถึง ความรู้ครบถ้วนในสิ่งที่ควรรู้, ญา แปลว่า รู้, แปลว่า ทัวถึง หรือ ครบถ้วน, คำว่า ปัญญา^๕นี้ต้องนิยามความหมายว่า เข้าใจทุกสิ่งทุกอย่าง อย่าง ถูกต้อง ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับหน้าที่การงาน เพราะถ้าไม่เข้ามาเกี่ยวข้องกับก็ไม่มีปัญหา ก็ไม่ต้อง ใช้ปัญญา ปัญญาเป็นเรื่องของความรู้ ต้องมีความรู้ คือมีความรู้จัก มีความเข้าใจ มีความเห็นแจ้งอย่างถูกต้อง ในสิ่งนั้น ๆ ทางจิตใจตลอดถึง ทั้งฝ่ายถูกฝ่ายดี ทั้งฝ่ายบาปฝ่ายผิด ทั้งฝ่ายสุขฝ่ายทุกข์ ทั้งฝ่ายอิสระหลุดพ้นอันเป็นไปเพื่อพระนิพพาน จึงเรียกว่า ปัญญา^๖

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายอีกว่า ปัญญา หมายถึง การฝึกฝนอบรม เพื่อทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างถูกต้องสมบูรณ์ถึงที่สุด ในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง คนเรา โดยปกติไม่สามารถรู้สิ่งต่าง ๆ ให้ถูกต้องตามความเป็นจริงได้ ก็มักรู้ตามความเข้าใจของตนเอง หรือตามที่สมมติกัน จึงไม่ใช่ความรู้ตามความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนา จึงมีระเบียบปฏิบัติที่เรียกว่า ปัญญา อีกส่วนหนึ่งเป็นส่วนสุดท้าย สำหรับฝึกฝนอบรมจิตใจ ให้เกิดความรู้แจ้ง ในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ จิตที่รู้แจ้ง เห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ตามความเป็นจริง ไม่มีอะไรขัดแย้งไปยิ่งกว่า ความรู้แจ้งที่เกิดมาจากปัญญา จิตที่เข้าถึงความว่างปราศจากกิเลสตัณหา เป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญาอย่างยิ่ง จิตที่เข้าถึงความว่างจากกิเลสอย่างยิ่ง คือ จิตที่เข้าถึงพระนิพพาน ดังนั้น ปัญญาที่สูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือปัญญา^๗รู้แจ้งพระนิพพาน (โลกุตตรปัญญา)^๘

^๔ วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒.

^๕ พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมของพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๓ - ๒๑๔.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ : ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๔.), หน้า ๒๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของคำว่า ปัญญา ไว้ว่า

คำว่า ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ หมายถึง ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือรู้ทั่วถึงความจริง หรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ท่านอธิบายขยายความกันออกไปต่าง ๆ เช่นว่า รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ควรรู้ไม่ควร รู้คุณรู้โทษ รู้ประโยชน์ ไม่ใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ต้องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้วินิจฉัยพิจารณา รู้วิธีที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไร ๆ หากแปลกันอย่างง่าย ๆ พื้น ๆ ปัญญาคือความเข้าใจ หมายถึงเข้าใจถูก เข้าใจชัด หรือเข้าใจต้องแท้ เป็นการมองเห็นสภาวะหรือมองเห็นปัญหา ดังนั้น ปัญญาจึงเป็นเหมือนตัวช่วยชี้นำทางจิตใจของคนเราให้เดินถูกทาง^{๓๓}

เทวธรรมสังวรณา ได้ให้ความหมายของปัญญาในหนังสือ เรื่องนี้มีเหตุ ไว้ว่า

คำว่า ปัญญานั้น แปลว่า รู้ชัด แท้จริงคือเจตสิกธรรม คำว่า อารมณฺ์นั้นคือปรากฏการณ์ที่มากระทบกับอายตนะ ความรู้สึกในอารมณฺ์ เรียก เวทนา ความกำหนดได้ในอารมณฺ์เรียกว่า สัญญา ความรู้ชัดในอารมณฺ์เรียก ปัญญา เครื่องทำให้รู้ชัดนั้นคือ ญาณ แท้จริง เวทนา สัญญา ปัญญา วิญญาณ ญาณ ล้วนแปลว่า รู้ มีกิจคือ รู้ ธรรมเหล่านี้ต่างกันในขณะที่เกิดขึ้น และดับไป เวทนาควรกำหนดรู้ สัญญาควรละ ญาณและปัญญาควรเจริญ วิญญาณควรทำให้แจ้ง^{๓๔}

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต) ได้อธิบายความหมายของคำว่าปัญญา ไว้ว่า

ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ เป็นความหมายของตัวหนังสือ แท้ที่จริงปัญญานั้น เป็นความรู้รอบและรู้ลึก คือ ความรู้ ๓ มิติ มีความกว้าง มีความยาว มีความหนา ที่ว่ารอบ คือมีความกว้างและมีความยาว เป็นความรู้ที่เป็นระบบต่อเนื่องโยงใยกัน ไม่ใช่ความรู้เป็นจุดเฉพาะเรื่อง หากว่านักเรียนมีความจดจำในเรื่องที่ตนเรียนเฉพาะเรื่อง ข้อนี้ท่านเรียกว่า สัญญา

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม : ฉบับขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๒-๒๓.

^{๓๔} พระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดยพระเทพโสภณ และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๒.

แปลว่า ความจำได้หมายถึง จำได้เป็นเรื่อง ๆ ไม่โยงไปเป็นระบบ ไม่เห็นเหตุไม่เห็นผล ไม่เห็นความสัมพันธ์ใด ๆ เป็นความรู้เฉพาะจุด เหมือนกับคนที่ดูภาพจิ๊กซอว์ซึ่งแยกกันเป็นส่วน ๆ สัญญาเป็นความจำที่เห็นภาพชิ้นส่วนแต่ละส่วน แต่ไม่สามารถเห็นภาพรวมว่า เมื่อเอาชิ้นส่วนมารวมกันนั้น จะเกิดภาพใบหน้าคนหรือภาพอะไร

ฉะนั้นที่เรียกว่าปัญญา คือการมองภาพกว้างมองอย่างรู้เท่าและรู้ทัน รู้เท่าเอาไว้ป้องกัน รู้ทันเอาไว้แก้ไข คำว่า รู้เท่า หมายถึง รู้เท่าถึงการณ์ เห็นเหตุแล้วคาดว่าผลอะไรจะตามมา รู้ทันคือรู้ว่าเกิดปัญหาอะไรขึ้น และแก้ไขได้จับปล้นทันทีนี่เป็นความรู้ระดับปัญญา^{๕๕}

บุญมี แทนแก้ว ได้ให้ความหมายของปัญญาในหนังสือ ปรัชญาศาสนา ไว้ว่า ปัญญา คือความรู้ หมายถึงรู้เหตุแห่งความเสื่อม เหตุแห่งความเจริญ และรู้ทั้งเหตุผลทุกอย่างทั้งเสื่อมและเจริญ เช่นตั้งปัญหาไว้ในใจ เพื่อการศึกษาเล่าเรียน หาความรู้ใ้ใจไว้มาก ๆ และหมั่นอบรมภาวนา ให้ปัญญาเจริญอยู่เสมอ นั่นแหละเป็นการตั้งปัญญาไว้ในใจที่ถูกต้องและเกิดสัมมาปัญญา^{๕๖}

सरकश्य प्रहमणयि ได้ให้ความหมายของปัญญาในหนังสือ คู่มือประกอบการศึกษาสภาวรรณ ๗๒ ไว้ว่า

ธรรมชาติของปัญญานั้น รู้ตามความเป็นจริง เป็นการศึกษาที่เหนือกว่าสัญญารู้ คือสัญญารู้เป็นการรู้ตามที่จำได้เท่านั้น ส่วนปัญญารู้นั้นรู้รายละเอียดลงไปอีกกว่าสิ่งที่จำได้นั้นความจริงคืออะไร เช่นรู้ว่า เหรียญอันนี้มีราคา ๕ บาท อย่างนี้เรียกว่าสัญญารู้ร่วมกับจิต ส่วนปัญญารู้นั้นละเอียดลงไปว่าเหรียญนี้มีราคา ๕ บาท ไม่ได้มีอยู่จริง ๆ เป็นสิ่งที่สมมุติขึ้นเพื่อใช้แลกเปลี่ยนสิ่งของซึ่งกันและกันเท่านั้น^{๕๗}

^{๕๕} พระเทพโสภณ (ประยูร ฆมนจิตโต, "ปัญญาภาดา", ในวิชาการเทศนา, รวบรวมโดย พระครูปลัดสุวัฒนจริยคุณ และคณะ, (กรุงเทพมหานคร : หจก.เอมีเทรตติ้ง, ๒๕๔๔) : ๓๑๑-๓๑๒ .

^{๕๖} บุญมี แทนแก้ว, ปรัชญาศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ธนาคารพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๖๕.

^{๕๗} सरकश्य प्रहमणयि, คู่มือประกอบการศึกษาสภาวรรณ ๗๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก, ม.ป.ป.), หน้า ๓๑.

สามารถสรุปได้ว่า ปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ชัด ความรู้แจ้ง คือรู้เหตุรู้ผล รู้ในสิ่งที่เป็นประโยชน์และสิ่งที่มีโทษประโยชน์ รู้ในสิ่งที่ควรและสิ่งที่ไม่ควร ในพระพุทธศาสนาถือว่าปัญญาเป็นสิ่งสำคัญที่สุดประการหนึ่ง เพราะการกระทำทุกอย่างล้วนต้องอาศัยปัญญาทั้งที่เป็นโลกียะ และปัญญาที่เป็นโลกุตระทั้งนั้น เมื่อมนุษย์มีปัญญาทำให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ผลของการพัฒนาปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) ทำให้ได้บรรลุปัญญาขั้นสูงที่เรียกว่า ญาณ ทั้งปัญญาเป็นกระบวนการพัฒนาสู่จุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ฉะนั้น ปัญญาจึงจัดว่า เป็นธรรมะที่สำคัญ ที่ควรตั้งไว้ในใจประการหนึ่งที่มีความสำคัญมากสำหรับชีวิต ถ้าพึ่งแต่ความรอบรู้ หากบุคคลไม่หลีกเลี่ยงเหตุแห่งความเสื่อมทราม ไม่ดำเนินปฏิบัติไปในเส้นทางแห่งความเจริญ ก็ไม่มีประโยชน์ ปัญญาซึ่งเป็นธรรมะถึงแม้จะมีคุณค่าสูงส่งเพียงใดก็ตาม จะเป็นสิ่งไร้ค่าหาประโยชน์ไม่ได้ หากเราไม่นำมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ต่อชีวิตดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“ปราชญ์ผู้รู้ทั้งหลาย กล่าวว่า ชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาประเสริฐสุด”^{๑๘}

๓.๒ ประเภทของปัญญา

ปัญญา คือ ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความเข้าใจ ความรู้ซึ่ง ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสส ชื่อวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์ ได้จัดประเภทของปัญญาออกเป็นหมวด ๆ พอสรุปได้ดังนี้

๓.๒.๑ ทุกะ หมวดแห่งปัญญา ๒ ประเภท

ในทุกะนั้นที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๒ ประการ คือ

๑. โลกียปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกยมรรค

๒. โลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค

ในทุกะที่ ๒

๑) สาสวปัญญา คือปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลาย (คือส่นับสนุนอาสวะ) โดยเนื้อความก็คือ โลกียปัญญา นั่นเอง

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๒/๑๐.

๒) อนาคตปัญหา คือปัญหาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น (คือไม่สนับสนุนอาสวะ) โดยเนื้อความก็คือ โลกุตตรปัญญา นั่นเอง^{๑๕}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ปัญหา ๒ อย่างนี้ โลกียปัญญา และสาสวปัญญา เป็นปัญญาทั่วไปสำหรับปุถุชนที่ยังมีกิเลสตัณหา ส่วน โลกุตตรปัญญา และอนาคตปัญญา เป็นปัญญาที่ปราศจากกิเลสราคะของอริยบุคคล

ในทุกะที่ ๓

๑. นามวิภูฏาปนปัญญา คือ ปัญญาในการกำหนดรูปขั้น

๒. รูปวิภูฏาปนปัญญา คือ ปัญญาในการกำหนดรูปขั้น^{๑๖}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ปัญหา ๒ อย่างนี้เป็นปัญญาในการพิจารณาขั้น ๕ ตามหลักวิปัสสนากัมมัฏฐาน นามวิภูฏาปนปัญญา เป็นปัญญาสำหรับพิจารณาอาการของ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ส่วน รูปวิภูฏาปนปัญญา เป็นปัญญาสำหรับพิจารณาอาการของกาย เช่น ลมหายใจ อาการพองยุบ ที่หน้าท้อง เป็นต้น ทำให้เกิดการรู้เท่าทันอาการของขั้น ๕ และมีสติตื่นอยู่เสมอ

๓.๒.๒ ทิกะ หมวดแห่งปัญญา ๓ ประเภท

ในทิกะที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๓ ประการ คือ

๑. จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด

๒. สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง

๓. ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญภาวนา^{๑๗}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ปัญญาทั้ง ๓ ประการนี้ ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนจากคนอื่นเป็นความรู้ที่เกี่ยวกับหน้าที่การงาน ศาสตร์ต่าง ๆ โดยอาศัยการคิดพิจารณา ปัญญาประเภทที่ ๒ คือ สุตมยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเรียนรู้จากคนอื่น หรือที่เรียกว่าปรโตโฆสะ คือได้ยินได้ฟังมามาก ปัญญาประเภทที่ ๓ คือภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

^{๑๕} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๓.

^{๑๖} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๓.

^{๑๗} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๘-๙.

ในติกะที่ ๒

ปัญญา ในที่บางแห่งท่านใช้คำว่า โกศล แทน คำว่า ปัญญาเรื่องโกศลนี้ ก็คือ ความรู้หรือความฉลาด มี ๓ ประเภท ได้แก่

๑. อายโกศล คือ ความรู้หรือความฉลาดในความเจริญ
๒. อบายโกศล คือ ความรู้หรือความฉลาดในความเสื่อม
๓. อุบายโกศล คือ ความรู้หรือความฉลาดในใช้อุบาย^{๒๒}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ปัญญา ๓ ข้อนี้ ปัญญาข้อแรก เป็นปัญญาอันฉลาดในการพิจารณาความเจริญคือเมื่อความเจริญ (กุศลกรรม) เกิดขึ้น ทำให้ความรู้แจ้งเห็นจริง อกุศลกรรมก็จะสิ้นไปเช่น ผู้ปฏิบัติธรรม มีศีลบริสุทธิ์แล้วปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาจนจิตเป็นสมาธิแล้วใช้ปัญญาพิจารณาทำให้รู้แจ้งเห็นจริง อกุศลธรรมคือกรรมฝ่ายต่ำจะเสื่อมสิ้นไป กุศลธรรม คือกรรมฝ่ายสูงจะเจริญขึ้นแทน

ปัญญาข้อที่ ๒ เป็นปัญญาที่ฉลาดในการพิจารณาถึงคำมูลของความเสื่อมคือเมื่ออกุศลธรรมเกิดขึ้นก็พิจารณาให้รู้แจ้งเห็นจริง อกุศลกรรมก็จะเสื่อมไป

ปัญญาข้อที่ ๓ เป็นปัญญาที่ฉลาดในการใช้อุบาย รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูกอะไรผิด เลือกประพฤติในธรรมที่เป็นกุศล อันจะนำตนไปสู่ความดี ความถูกต้อง ความสำเร็จได้

๓.๒.๓ จตุกกะ หมวดแห่งปัญญา ๔ ประเภท

ในจตุกกะที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๔ ประการ คือ

๑. ทุกขญาณ คือปัญญาอันปรารถนาพึงเอาทุกข์สังเป็นอารมณ์ และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น
๒. ทุกขสมุทธานุญาณ คือปัญญาที่ปรารถนาพึงเอาตัณหา อันเป็นที่ก่อให้เกิดทุกข์นั้นเป็นอารมณ์ และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น
๓. ทุกขนิโรธญาณ คือปัญญาที่ปรารถนาพึงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ และประพฤติให้เป็นไปในสันดานนั้น

^{๒๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑๐.

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ คือปัญญาที่ปรารภราพึงเอาข้อปฏิบัติ อันจะให้ถึงซึ่งพระนิพพานเป็นที่ดับทุกข์นั้นเป็นอารมณ์แล้ว และประพฤติให้เป็นไปใน สันดานนั้น^{๒๓}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ปัญญา ๔ ข้อนี้ ปัญญาข้อแรก ทุกขญาณ หมายถึงการรู้ แจ่มเห็นจริงในกองทุกข์มีชาติทุกข์เป็นต้น เมื่อรู้ถึงทุกข์แล้ว ทุกขสมุทยญาณ หมายถึง การ รู้แจ่มเห็นจริงในสาเหตุของทุกข์ ทำให้รู้ว่าสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์นั้นเกิดจากตัณหาคือความ ทะยานอยากในสิ่งต่าง ๆ แล้วก็ปหานคือกำจัดสาเหตุของทุกข์เหล่านั้น ทุกขนิโรธญาณ หมายถึง การรู้แจ่มเห็นจริงในการดับทุกข์ ความรู้ในขั้นนี้ต้องกำหนดจุดหมายให้ชัดเจน ว่า ควรจะปฏิบัติไปในทิศทางใดแล้วลงมือปฏิบัติ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ หมายถึง การ รู้แจ่มเห็นจริงในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นั่นก็คือ มรรคมืองค์ ๘ มี สัมมาทิฎฐิ ความ เห็นชอบเป็นต้น

ในจตุกกะที่ ๒

ปัญญาในที่บางแห่งท่านใช้ คำว่า ปฏิสัมภिता แปลว่า ปัญญาแตกฉานใน ด้านต่าง ๆ

๑. อตถปฏิสัมภिता หมายถึง ปัญญาแตกฉานในอรรถ
๒. ชัมมปฏิสัมภिता หมายถึง ความรู้แตกฉานในธรรม
๓. นิรุกติปฏิสัมภिता หมายถึง ความรู้แตกฉานในภาษา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภिता หมายถึง ความรู้แตกฉานในญาณ^{๒๔}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ปัญญา ๔ ประเภทนี้ ปัญญาข้อแรก อตถปฏิสัมภिता เป็น ปัญญาที่รู้แจ่มเห็นแจ้งในอรรถ คำว่า อรรถนี้ ก็คือผล คือรู้แจ่มเห็นแจ้งว่าผลนี้เกิดขึ้นได้เพราะ อาศัยเหตุนี้ ทั้งสามารถรู้แจ้งในความหมาย ของข้อธรรมหรือความย่อ และสามารถแยกแยะ อธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร

ปัญญาข้อที่ ๒ ชัมมปฏิสัมภिता เป็นปัญญาที่รู้แจ่มเห็นว่า เมื่อมีเหตุนี้ สามารถที่จะ รู้ได้ว่าผลจะต้องเป็นอย่างนี้ ความแจ่มแจ้งในถ้อยคำ หรือข้อธรรมต่าง ๆ สามารถจับใจความ

^{๒๓} ที. ปา. (ไทย) ๑๑ / ๒๓๕ ๑๕๑. อังในพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธจนาอนุกรมพุทธ ศาสตร์: ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๒.

^{๒๔} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑๒-๑๘.

คำอธิบายได้โดยพิสดาร มาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เมื่อมองเห็นผลต่าง ๆ ที่ปรากฏ ก็
สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้ เป็นความรู้ในเหตุ หรือความรู้ในธรรม

ปัญญาข้อที่ ๓ นิรุกติปฏิบัติสัมภิตา เป็นปัญญารู้ภาษาต่าง ๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำ
ชี้แจงแสดงอรรถและธรรมให้คนอื่นเข้าใจและเห็นตามได้ รู้ศัพท์ รู้ถ้อยคำบัญญัติ และภาษา
ต่าง ๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจ และเห็นตามได้ เป็นความรู้หรือเป็นปัญญาในการ
แปลความหมายทางนิรุกติศาสตร์ (ศาสตร์ทางด้านภาษา)

ปัญญาข้อที่ ๔ ปฏิภาณปฏิบัติสัมภิตา เป็นปัญญาที่มีความมีไหวพริบปฏิภาณ
สามารถเข้าใจจิตเหตุผลได้เหมาะสมทันการณ์ และมีความรู้เข้าใจชัดเจนในความรู้ต่าง ๆ ว่ามี
แหล่งที่มา มีประโยชน์อย่างไร สามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหลายเข้าด้วยกัน สร้างความคิด
และเหตุผลขึ้นใหม่ได้ เป็นปัญญาหรือความรู้ในเรื่องญาณ

๓.๒.๔ ญาณ ๑๖ (โสฬสญาณ)

ปัญญา ในที่บางแห่งท่านใช้คำว่า ญาณ ญาณ หรือเรียกว่า วิปัสสนาญาณ
หมายถึง ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ตามความเป็นจริง
ทำจิตให้หลุดพ้นจากกองกิเลสทั้งปวงได้ ญาณนั้นมี ๑๖ ประการได้แก่

- (๑) นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นามและรูป
- (๒) ปังจยปริคคหญาณ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป
- (๓) สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์
- (๔) อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ
- (๕) กังคานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความสลายเห็นว่าสังขารทั้งมวลล้วน

จะต้องสลายไปหมด

(๖) กยตุปฏิฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัวเพราะล้วน
แต่จะต้องสลายไปไม่ตลอดภัยทั้งสิ้น

- (๗) อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นโทษ
- (๘) นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นด้วยความหน่าย
- (๙) มุญจितุกัมมตาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งด้วยความใคร่จะพ้นไปเสีย เมื่อหน่าย

สังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

- (๑๐) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่

ปลดเปลื้องออก

(๑๑) สัจจารูปอกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขารไม่ยินดี ยินร้ายต่อสังขารทั้งหลาย

(๑๒) สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมได้แก่ การหยั่งรู้อริยสัจจ์

(๑๓) โคตรภูญาณ ญาณหยั่งรู้ที่เป็นหัวข้อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชนเข้าสู่ ภาวะแห่งอริยบุคคล

(๑๔) มัคคญาณ ญาณในอริยมรรค ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละ ขั้น

(๑๕) ผลญาณ ญาณในอริยผล ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้น นั้น ๆ

(๑๖) ปัจจเวกขณญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน ตำราธรรมรรค ผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน^{๒๕}

๑. นามรูปปริเฉทญาณ เป็นญาณที่รู้จักว่า ชีวิตหรือสังขารของเรานั้นคืออะไร ตามธรรมดาไม่มีใครจะสามารถแยกธาตุของชีวิตออกมาให้เห็นว่าประกอบด้วยอะไรบ้าง แต่ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานสามารถแยกธาตุของชีวิตออกมาได้ ซึ่งจะเห็นว่า ประกอบด้วยรูปนาม รูปประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ เช่น ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ฯลฯ ประชุมเข้ากัน ซึ่งย่อมเปลี่ยนแปลงไป เมื่อกระทบกับความร้อนหรือความเย็น รูปนี้โดย สภาวะธรรมย่อมไม่มีความรู้สึกอะไรเลยคือไม่สามารถรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้ เท่าที่สามารถรู้ได้ก็ เพราะนาม ซึ่งโดยทั่วไปเรียกกันว่า จิต นามมีสภาพรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้ และอาศัยรูปเป็น ที่เกิด ทำหน้าที่รับรู้ความเป็นไปต่าง ๆ เป็นต้นว่า การเห็นนั้น เกิดจากจักขุปสาทซึ่งเป็นรูป อย่างหนึ่ง กระทบกับภาพที่เห็นเข้า ก็เกิดนามที่รู้เห็นขึ้น ทุกขณะที่เห็นย่อมมีเพียงรูปกับ นามสองอย่างนี้เท่านั้น

๒. ปัจจยปริคคหญาณ เมื่อได้รู้ว่า ชีวิตหรือสังขารประกอบด้วยรูปและนาม เท่านั้น ไม่มีอื่นแล้ว ในขั้นต่อไปผู้ปฏิบัติจะมีความรู้สืบต่อไปว่า ชีวิตนั้นไม่ได้มีใครสร้าง หรือมิได้เกิดขึ้นมาเอง แต่หากมีปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา กล่าวคือรูปหรือกายนั้นเกิดขึ้นด้วย อวิชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม เป็นเหตุให้เกิด โดยมีอาหารเป็นปัจจัยช่วยอุปถัมภ์ให้

^{๒๕} บุ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐๓/๓๑๖.

ดำรงอยู่ได้ อวิชา ตัณหา และอุปาทาน เป็นเสมือนมารดาซึ่งเป็นที่อาศัยของทารก กรรม เป็นเสมือนบิดาผู้ให้กำเนิดทารก และอาหารเป็นเสมือนแม่เลี้ยงดูทารก ถ้าไม่มีเหตุและปัจจัยทั้ง ๔ นี้แล้ว รูปหรือกายนี้จะเกิดขึ้นมิไม่ได้ ส่วนนามนั้นก็มิเหตุและปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมาเช่นเดียวกัน คือ อวิชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม เป็นเหตุให้เกิดนาม โดยมีผัสสะ หรือการสัมผัสเป็นปัจจัยปัจจุบันที่ทำให้เกิดเวทนา สัญญา และสังขาร และมีนามรูปเป็นปัจจัยปัจจุบันที่ทำให้เกิดวิญญาณ

รูปและนามนี้ มิใช่แต่จะเกิดมาด้วยลำพังตนเองไม่ได้เท่านั้นแม้จะดำรงอยู่ด้วยกำลังของตนเองไม่ได้เช่นเดียวกันต่างฝ่ายต่างต้องพึ่งพาอาศัยกันและกัน นามต้องอาศัยรูป และรูปต้องอาศัยนาม จึงต่างจะดำรงอยู่ได้ ถ้ามิได้พึ่งพาอาศัยกันและกันแล้ว ต่างก็จะดำรงอยู่ไม่ได้ เหมือนมัดอ้อ ๒ มัด ซึ่งต้องขันกันไว้ หากมัดหนึ่งล้มลง อีกมัดหนึ่งก็จะต้องล้มลงด้วย ถ้ารูปหรือนามอย่างใดอย่างหนึ่งแตกสลายลง ทั้งสองอย่างซึ่งเป็นปัจจัยของกันและกันก็ย่อมแตกสลายไปสิ้นนอกจากนั้น แต่ลำพังรูปหรือลำพังนามโดยเฉพาะ ไม่อาจจะทำอะไรได้ รูปต้องอาศัยนามและนามต้องอาศัยรูป จึงเกิดการกระทำต่าง ๆ ขึ้น อุปมาเสมือนมนุษย์อาศัยเรื่อ นั่งไปและเรื่ออาศัยมนุษย์พายไป ทั้งคนทั้งเรื่อจึงต้องไปตามลำน้ำได้ ผู้ปฏิบัติจะเห็นความเป็นไปแห่งนามรูปว่า ต่างเป็นเหตุผลหรือเป็นปัจจัยแก่กันและกัน มิใช่ว่าต่างมีขึ้นโดยปราศจากเหตุหรือปราศจากผล และย่อมเห็นว่า แม้ในอดีตกาลที่ล่วงมาหรือในอนาคต กาลก็ตาม ความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกันของรูปนาม ก็จะต้องเป็นอย่างไรในปัจจุบัน ความสงสัยที่มีอยู่แต่เดิมว่า ตัวเรามีอยู่หรือไม่ เคยเกิดมาแล้วหรือไม่ และจะเกิดต่อไปหรือไม่ ก็ดี หรือว่าเราเป็นอะไรอยู่ เคยเป็นอะไรมาแล้วและจะเป็นอะไรต่อไปก็ดี หรือว่าเราเป็นอย่างไรอยู่ เคยเป็นอย่างไรมาแล้ว และเป็นอย่างไรต่อไปก็ดี หรือว่าเรามาจากไหน และจะไปเกิดที่ไหนต่อไปก็ดี เหล่านี้เป็นอันหมดสิ้นไป เพราะตัวเราไม่มี ที่เข้าใจว่าเป็นเรา ความจริงก็เป็นเพียงปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมาเท่านั้น การสิ้นความสงสัยเช่นนี้ เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์แห่งความสิ้นสงสัย ผู้ที่มีความเห็นเช่นนี้ เรียกว่า ได้ถึงปัจจัยปริคคญาณแล้ว และได้ชื่อว่าเป็น จูฬโศดาบันบุคคล ตามคติพระพุทธศาสนา เมื่อละจากโลกนี้แล้วจะไปสู่สุคติภพ

๓. สัมมสนญาณ ญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นไตรลักษณ์ของสังขาร หรือชีวิตอันเป็นสามัญลักษณ์ คือ เป็นลักษณะที่ต้องมีอยู่ในสรรพสัตว์ทั้งหลายโดยทั่วไป ปราศจาก

ช้อยกเว้น ได้แก่ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ๑ ทุกขัง ความเป็นทุกข์ทนได้ยาก ๑ และอนัตตา ความไม่มีตัวตน ๑

๔. อุทัพพญาณ ญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นความแปรปรวนแห่งสังขารหรือรูปนามอันเกิดขึ้นเฉพาะหน้าที่ เมื่อเกิดแล้วก็เสื่อมไปไม่มีการทรงอยู่ได้เลย เสมือนเมล็ดฝ่นเมื่อตกลงมาต้องพื้นน้ำแล้วก็จะละลายหายไป ผู้ปฏิบัติจะเห็นชัดว่ารูปนามนี้มีได้เกิดมาจากที่ใดที่หนึ่ง และมีได้ดับไปสู่ที่ใดที่หนึ่ง แต่ไม่เคยมีก็เกิดมีขึ้น และเมื่อมีแล้วก็สลายไป เช่นเดียวกับเสียงพิณซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยตัวพิณและสายพิณกับผู้ตีพิณ เสียงนั้นมีได้มีมาแต่ก่อน แต่เมื่อมีแล้วก็หายไป มีได้ไปรวมอยู่ที่ใด และในขณะที่รูปนามเกิดขึ้นนั้น ก็ย่อมเห็นลักษณะที่บังเกิดและในขณะที่สลาย ก็ย่อมเห็นลักษณะที่ปรวนแปรไป โดยที่ได้เห็นความเกิดของรูปนามว่า เนื่องมาจากปัจจัยเกี่ยวเนื่องกัน มิใช่มีตัวตนบันดาลให้เกิด ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ว่า รูปนามนั้นมีใช่ตัวตน โดยที่เห็นรูปนามเกิดขึ้นแล้วดับไป ในขณะที่เกิดขึ้นและดับไปนั้นเอง ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ว่า รูปนามนั้นไม่เที่ยงและโดยที่เห็นรูปนามถูกบีบคั้นจากความเกิดและความเสื่อม ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ว่า รูปนามนั้นเป็นทุกข์

๕. กังคานุปัสสนาญาณ เมื่อได้ผ่านอุทัพพญาณแล้ว ด้วยผลของการปฏิบัติสติปัฏฐานต่อไป ผู้ปฏิบัติก็จะเข้าสู่กังคานุปัสสนาญาณอันเป็นญาณที่เห็นความแตกสลายของสังขาร หรือรูปนามแต่ถ่ายเดียว ผู้ปฏิบัติจะเห็นชัดว่าสังขารหรือรูปนามนี้เป็นอนิจจัง ไม่ใช่เป็นของเที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่เป็นสุข และเป็นอนัตตา มิใช่เป็นตัวตน มีแต่ความแตกสลายเป็นที่สุด ไม่เฉพาะแต่ปัจจุบันเท่านั้น แม้ในอดีตก็แตกสลายแล้วและในอนาคตก็จะแตกสลายเช่นเดียวกัน จุฬหาคณน้ำค้างซึ่งย่อมสลายไปเมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นจะนั้น

๖. ภยคุปป์ฐฐานญาณ ญาณนี้ เป็นญาณที่รู้แจ้งในสังขารหรือรูปนามว่า เต็มไปด้วยอันตรายที่น่ากลัว เมื่อผู้ปฏิบัติได้เห็นสังขารทั้งหลายมีความแตกสลายอยู่ทุกขณะ ก็ย่อมรู้สึกว่สังขารนี้เป็นบ่อเกิดแห่งภยันตราย เช่นเดียวกับสัตว์ร้ายซึ่งน่ากลัวสำหรับคนขลาดที่ประสงค์จะมีชีวิตอย่างสะดวกสบาย แต่มิใช่เพียงแต่สังขารในปัจจุบันเท่านั้นที่กำลังแตกสลาย แม้สังขารในอดีตก็ได้แตกสลายไปแล้ว และสังขารในอนาคตก็จะแตกสลายไปเช่นเดียวกัน ความรู้สึกที่ว่า สังขารเป็นบ่อเกิดแห่งภยันตรายก็หนักแน่นยิ่งขึ้น นอกจากนี้เมื่อพิจารณาถึงความเป็นอนิจจังของสังขาร ก็ย่อมเห็นแต่ความแตกสลายของสังขาร เมื่อพิจารณาถึงความเป็นทุกข์ของสังขารก็ย่อมเห็นว่า มีความบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ และเมื่อพิจารณาถึงความเป็นอนัตตา ก็ย่อมเห็นสังขารเป็นของว่างเปล่า ไม่มีเจ้าของ ไม่มีหัวหน้า

ประคุดบ้านร้างหรือพยับแดด ความรู้สึกที่ว่า สังขารเต็มไปด้วยกษัตริย์อันน่ากลัว ก็หนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีก

๗. อาทิตยวาทสนาญาณ ญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นโทษของสังขารทั้งปวง คือ เห็นว่าสังขารนั้นไม่มีอะไรดีเลย มีแต่โทษอย่างเดียว ไม่มีที่คุ้มครอง ไม่มีที่หลีกเร้น ไม่มีทางไป ไม่มีที่พำนัก และไม่มีอะไรเป็นที่น่าปรารถนาหรือน่าจับต้องเลย ชีวิตหรือภพเปรียบประคุดหลุมเพลิง อันเต็มไปด้วยถ่านซึ่งมีเปลวอันโหดชั่ววูบ สังขารทั้งหลายเปรียบเสมือนผีโรค หรือลูกศร ไร้ความเข้มข้น หมดรส และเป็นกองโทษมหึมา ผู้ปฏิบัติจะรู้สึกเหมือนอยู่ในป่าช้าซึ่งเต็มไปด้วยสัตว์ร้าย หรือในถ้ำซึ่งเสือโคร่งอาศัยอยู่ หรือในน้ำซึ่งมีจระเข้และผีเสื้อยักษ์ ก็รู้สึกหวาดหวั่นพรัน พริ้ง เพราะมองเห็นแต่โทษของสังขารทั้งปวง

๘. นิพพิทานุสสนาญาณ ญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นสังขารหรือรูปนามเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย เมื่อผู้ปฏิบัติมองเห็นสังขารเป็นโทษแล้ว ก็ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายไม่ยินดีในสังขาร อันมีแต่ความแตกสลายหากยินดีในการพิจารณาความเป็นอนิจจังทุกขัง และอนัตตาของสังขารทั้งหลาย ครอบงำหงส์ทองย่อมยินดีในสระสวนนงนุชเขาจิตตภูฏ ไม่ยินดีในบ่ออันสกปรกใกล้บ้านคนจันทาลฉะนั้น ในญาณนี้ ผู้ปฏิบัติย่อมรู้สึกได้ว่า ทุกสิ่งในโลกนี้ไม่ว่าจะเป็นชีวิตหรือสรรพสิ่งใดๆ ล้วนแต่ไร้สาระ น่าขยะแขยง แห้งแล้งและน่าเบื่อหน่ายเหมือนตกอยู่ในทุ่งกว้างในฤดูร้อน ขณะที่แดดกำลังแผดเผาอยู่ ไม่ว่าจะมองไปทางไหน ก็พบแต่ความแห้งแล้งทรมันดารอย่างเดียว

๙. มุญจิกัมมตาญาณ ญาณนี้ เป็นญาณที่รู้สึกอยากจะพ้นไปจากสังขารเมื่อผู้ปฏิบัติมีความรู้สึกเบื่อหน่ายในสังขาร เนื่องจากเห็นแต่โทษ ความแห้งแล้ง และความไม่เป็นแก่นสารของจิตย่อมไม่ผูกพันยินดี หรือติดอยู่ในสังขารเหล่านั้นและอยากจะออกไปเสียให้พ้นจากสังขาร เสมือนปลาซึ่งถูกขังอยู่ในอวนหรือไก่ป่าซึ่งถูกขังอยู่ในกรง ย่อมอยากจะออกจากที่ขังไปสู่ความเป็นอิสระฉะนั้น

๑๐. ปฏิสังขานาญาณ ญาณนี้ เป็นญาณที่ขมุกขมัวพิจารณาหาทางรอดพ้นจากสังขาร เมื่อผู้ปฏิบัติมีความรู้สึกอยากใคร่พ้นไปจากสังขารก็หาทางรอดพ้น ทำให้ย้อนไปเห็นไตรลักษณ์ของสังขาร คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา อย่างแจ่มแจ้งชัดเจน ผู้ปฏิบัติจะเห็นว่า สรรพสังขารเป็นของไม่เที่ยงเลย เกิดขึ้นเพียงชั่วคราว บัดเดี๋ยวก็ต้องเสื่อม ประลัยไป ไม่ยั่งยืน ไม่มีสาระ และไร้ความเจริญ นอกจากไม่เที่ยงแล้ว สังขารยังเป็นทุกข์ บีบคั้นอยู่เนืองๆ ไม่มีทางแก้ไขหรือหลีกเลี่ยงได้เลย ผู้ปฏิบัติอาจจะได้ประสบทุกข์ และ

ความบีบคั้นอย่างสาหัสเพราะความเห็นทุกข้ออย่างชัดเจน นอกจากไม่เที่ยงและเป็นทุกข์แล้ว ก็จะทำให้เห็นว่า สังขารนั้นเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนของใคร ไม่มีเจ้าของไม่อยู่ในอำนาจผู้ใด

๑๑. สังขารเปกขาณฺณ ญาณนี้ เป็นญาณที่พิจารณาสังขารหรือรูปนามโดยอาการวางเฉย ผู้ปฏิบัติจะรู้สึกไม่ยินดียินร้ายในสังขารปราศจากความหวาดกลัว ปราศจากความเบื่อหน่าย ไม่ดีใจไม่เสียใจ ทั้งนี้ก็ด้วยเห็นความว่างเปล่าของสังขาร คือเห็นว่าสังขารไม่มีตัวตนหรือไม่มีอะไรที่เป็นตัวตน ไม่เห็นว่าตนของตนอยู่ที่ไหน หรือเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับใคร ไม่ว่าจะโดยฐานะเป็นญาติพี่น้องหรือมิตรสหายหรืออะไรอื่น และตนของผู้อื่นก็ไม่เห็นเหมือนกันว่าอยู่ที่ไหน หรือเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับตนหรือใคร ๆ รูปก็ดี นามก็ดี เป็นของว่างเปล่ามิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา หรือของเราของเขา เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ตั้งอยู่แล้วก็แตกดับไป ไม่มีอะไรเป็นแก่นสาร เช่นเดียวกับฟองน้ำหรือพยับแดด ไม่ยั่งยืนถาวรอยู่ได้เพราะความเป็นอนิจจัง เป็นทุกข์ธรรมดาบีบคั้นให้เกิดความลำบากเพราะความเป็นทุกข์ และไม่อยู่ในบังคับบัญชา เพราะความเป็นอนัตตา อนิจจังก็ดี ทุกขังก็ดี อนัตตาก็ดี ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติโดยละเอียดพิสดาร อย่างที่ไม่เคยประสบมาก่อน กล่าวคือ ในความเป็นอนิจจังนั้น ก็จะพบความที่ไม่เที่ยง ความพินาศ ความเปลี่ยนแปลง การกระจายอย่างไม่เป็นสำ ความไม่ถาวร ความกลับกลอกผันแปร ความไร้แก่นสาร ความวิบัติ การทรงอยู่ได้เพราะการปรุงแต่งไว้ และความดับสลาย ในความเป็นทุกข์ก็จะพบความรันทศหม่นหมองเพราะความไม่สมหวัง ความป่วยเจ็บ ทุกขเวทนาเพราะธาตุกำเริบ ความเสียดแทงของพิษร้าย เนื่องจากธาตุวิปริต ความถูกเบียดเบียน การเผชิญภัยอันตราย การเผชิญเหตุการณ์ที่มีได้คาดฝัน การเผชิญภัยที่น่ากลัว การเผชิญเหตุการณ์ที่กลับตัวไม่ทัน การเผชิญกับสภาพที่เป็นโทษ การเผชิญกับสภาพที่โหดเหี้ยม การเผชิญกับสภาพที่ไม่อาจแก้ไขหรือต้านทานได้ และการเผชิญกับความเกิด ความแก่ โรคภัยไข้เจ็บ ตลอดจนความโศกเศร้า ความร่ำไห้ ความอาลัย และการรุกรานของกิเลส ในความเป็นอนัตตา ก็จะพบความไม่เป็นตัวตน ความที่ไม่อาจยึดถือเอาได้ ความไม่มีเนื้อหา ความไร้แก่นสาร และความสูญสลายหายไป ทั้งนี้เป็นการกล่าวตามทฤษฎี แต่ในทางปฏิบัตินั้น ผู้ปฏิบัติอาจจะพบลักษณะของความเป็นอนิจจัง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา ไม่ครบถ้วนทุกลักษณะ แต่อาจกล่าวได้ว่าจะได้พบหลายลักษณะ ซึ่งละเอียดพิสดารกว่าที่เคยพบในญาณที่ผ่านมาแล้วทั้งหมด

๑๒. อนุโลมญาณ ญาณนี้ เป็นญาณสุดท้ายในปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความรู้หมดจดในวิธีปฏิบัติอันชอบที่จะนำไปสู่มรรค ผลนิพพาน เป็นญาณที่พิจารณาสังขารหรือรูปนามในลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เป็นครั้งสุดท้ายโดยอนุโลมตามญาณที่ผ่านมาแล้วทั้ง ๘ ญาณ นับแต่อุท্থัพพญาณเป็นลำดับมา จนถึงสังขารุเปกขาญาณ อุปมาเหมือนพระมหากษัตริย์ทรงสดับการวินิจฉัยคดีของตุลาการ ๘ นาย และทรงมีความเห็นอนุโลมตามคำวินิจฉัยนั้น ผู้ปฏิบัติที่จะบรรลุถึงญาณนี้ได้ สังขารุเปกขาญาณจะต้องแก้กล้ามาก โดยปฏิบัติสติปัญญาด้วยความอุทสาหะอย่างแรงกล้า มีความเลื่อมใสศรัทธาสูง มีสติตั้งมั่น มีสมาธิแน่นแน่ และมีจิตมั่นคง เมื่อได้บรรลุถึงอนุโลมญาณแล้ว ญาณอันสำคัญยิ่ง คือ โคตรกฺขญาณ มัคคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณก็จะเกิดขึ้นติดต่อกันมาโดยฉับพลัน ในอนุโลมญาณนี้ ความรู้สึกครั้งสุดท้ายของผู้ปฏิบัติอยู่ในภาวะที่จะดับลงไปแล้ว

๑๓. โคตรกฺขญาณ ญาณนี้ เป็นญาณที่ตัดโคตรปฏฺชนให้ขาดออก เพื่อเข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล เป็นเสมือนหลักเขตที่กั้นแดนระหว่างปฏฺชนกับอริยบุคคล อารมณ์และความรู้สึกทั้งหลายของผู้ปฏิบัติดับวูบลงตรงญาณนี้ ผู้ปฏิบัติได้สูญเสียภาวะแห่งความเป็นปฏฺชนนับแต่เวลานั้นเป็นต้นไป ญาณนี้คล้ายกับจะเป็นผู้ให้สัญญาว่า ถึงคราวที่ มัคคญาณจะเกิดแล้วและเป็นญาณแรกที่จะละทิ้งสังขาร รูปนาม มาได้นิพพานเป็นอารมณ์

๑๔. มัคคญาณ เมื่อโคตรกฺขญาณผ่านไปโดยฉับพลันแล้ว มัคคญาณก็เกิดขึ้นติดต่อกันทันที กล่าวคือเมื่อความรู้สึกและอารมณ์ทั้งหลายดับ ผู้ปฏิบัติก็เข้าถึงมัคคญาณ ภาวะแห่งความเป็นอริยบุคคลได้เริ่มขึ้นตรงนี้มัคคญาณนี้เองจะเป็นผู้ประหามภิเสกโดยฉับพลันอย่างน่าอัศจรรย์ เสมือนมีคกายสิทธิ์ตัดต้นไม้หิมมา ขาดออกเป็นสองท่อนในพริบตาเดียว ฉะนั้นด้วยเหตุนี้ มัคคญาณจึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ประหามภิเสกสมุจเฉตปหาน คือประหามภิเสกให้สิ้นไปอย่างตัดรากไม่มีวันที่จะกลับขึ้นมาได้อีก นี้เป็นผลอันน่าอัศจรรย์ที่สุดของการปฏิบัติวิปัสสนา

๑๕. ผลญาณ ญาณนี้ เป็นญาณที่สืบต่อมาจากมัคคญาณ เมื่อมัคคญาณเกิดขึ้นแล้ว ผลญาณก็เกิดขึ้นตามมาด้วยการเกิดของผลจิต ซึ่งรับผลของการประหามภิเสกนั้นโดยฉับพลันทันที เช่นเดียวกัน ในการนี้ ผลจิตย่อมได้รับนิพพานเป็นอารมณ์ สืบต่อจากมัคคจิต อรรถกถาจารย์กล่าวว่า เมื่อได้มัคคญาณก็มีนิพพานเป็นผล เป็นอันรู้แจ้งในนิโรธสัจจะ เมื่อรู้แจ้งในนิโรธสัจจะ ทุกขสัจจะ สมุทัยสัจจะ และมัคคสัจจะ ก็รู้แจ้งพร้อมกัน อุปมา

เหมือนการจุดประทีป น้ำมันก็จะเหือดแห้งไป ใส่ก็จะไหม้ไฟ แสงสว่างจะเกิดขึ้นและ
ความมืดจะหมดไปพร้อมกันในคราวเดียว ประทีปซึ่งทำให้น้ำมันเหือดแห้ง ประทีปไหม้ใส่
เปรียบได้กับมัลลัญญกำหนดรู้ทุกข์ ประทีปขจัดความมืดให้หายไป เปรียบได้กับมัลล
ัญญแลสมุทัย และประทีปอำนาจแสงสว่างเปรียบได้กับมัลลัญญอำนาจมรรค ความรู้แจ้ง
เห็นจริงอันเกิดจากการบรรลุถึงมัลลัญญและผลญานนี้ เรียกว่า ญานทัสสนวิสุทธิ คือ
ความบริสุทธิ์หมดจดในความเห็นแจ้งในอริยสัจจ์ หรือความจริงของสังขาร และการบรรลุ
ถึงมัลลัญญและผลญาน เรียกว่า การบรรลุมรรคผล เป็นความรู้ถึงสิ่งที่ เป็นโลกุตตระ และ
มักเรียกกันอีกอย่างหนึ่ง ได้ดวงตาเห็นธรรม

๑๖. ปัจจเวกขณญาน ญานนี้ เป็นญานที่พิจารณาถึงสิ่งที่เพิ่งผ่านมาในขณะ
จิตที่ล่วงมาแล้ว อันได้แก่ การบรรลุมรรค ผล นิพพาน เมื่อผลญานผ่านไปแล้ว
ความรู้สึกก็จะกลับมาดังเดิมติดต่อกันทันที ผู้ปฏิบัติจะพิจารณาถึงความเป็นไปเมื่อชั่วขณะ
นั้นว่า ได้เกิดขึ้นและเป็นอย่างไร

ถ้าผู้ปฏิบัติได้ศึกษาปริยัติธรรมแตกฉานก็ย่อมจะรู้ว่ามรรคนี้ตนได้บรรลุแล้ว ผล
ตนก็ได้บรรลุแล้ว ทำให้เป็นอริยบุคคล รู้ว่ากิเลสอันใดตนละได้แล้ว และกิเลสอันใดที่ยัง
เหลืออยู่และในประการสุดท้ายย่อมรู้ว่า นิพพานนั้น จิตของตนก็ได้บรรลุแล้วชั่วขณะหนึ่ง

ทุกคนเมื่อได้ผ่านมาถึงขั้นนี้ จิตย่อมจะบริสุทธิ์กว่าปุถุชนคนสามัญ เพราะได้
ถูกชำระล้างด้วยอำนาจของมัลลัญญอันแสนมหัศจรรย์ ได้ชื่อว่าเป็นผู้บรรลุมรรคผลขั้น
แรก คือ โสดาปัตติมรรค และ โสดาปัตติผล เป็นพระอริยบุคคลขั้นต้น เรียกว่า พระ
โสดาบัน หมายความว่า ผู้แรกถึงกระแสแห่งนิพพาน^{๒๖}

ญานนี้ ท่านแบ่งให้มองเห็นในหลายด้าน เพื่อที่จะให้รู้จักหรือมองเห็นความรู้ใน
พุทธศาสนาเถรวาทหลายด้าน แต่เมื่อสรุปลงแล้ว ผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะแบ่งปัญญานออกเป็น ๒
ประเภท เพื่อที่จะให้สอดคล้องกับความจริงในพระพุทธานุศาสนเถรวาท คือ ปัญญาระดับ
สมมติ เป็นปัญญาที่ใช้กันทั่วไป เป็นปัญญาที่ได้จากผู้อื่น เป็นปัญญาทางอ้อม ยังไม่ได้มีการ
พิสูจน์ทดสอบ ไม่ใช่ปัญญาที่จะทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ เป็นเพียงปัญญาที่ใช้ในการ
ดำรงชีวิต ไม่มีความสัมพันธ์กับฉาน ส่วนปัญญาระดับสูงอันได้แก่ ญาน เป็นปัญญาที่เป็น

^{๒๖} เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, พุทธวิปัสสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๕๖-๑๒๗.

เป้าหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนา เป็นปัญญาที่ต้องมีการลงมือปฏิบัติตนตามหลัก ไตรสิกขาหรือตามมรรคมีองค์ ๘ ประการอย่างเคร่งครัดและเป็นปัญญาที่ทำให้เข้าถึงความจริงและหลุดพ้นจากความทุกข์ได้

๓.๓ ระดับของปัญญา

ปัญญา ความรอบรู้ เมื่อว่าโดยความลึกซึ้งโดยย่อมี ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียปัญญา และโลกุตตรปัญญา โดยพิศดารมี ๖ ระดับ คือ ระดับวิญญาณ ระดับสัญญา ระดับทัญญู ระดับอภิญาณ ระดับญาณ ระดับตรัสรู้ เมื่อว่าโดยประเภทมี ๒ ประเภท คือ โลกียปัญญา และโลกุตตรปัญญา คำว่า ระดับและประเภทที่ต่างกัน คือระดับหมายถึงคุณภาพของปัญญา ส่วนประเภท คือชนิดของปัญญา มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ ระดับโลกียปัญญา

เป็นปัญญาที่เกี่ยวกับทางโลก เป็นเรื่องของชาวโลก ยังอยู่ในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นปัญญาที่ประกอบด้วยอัสวกิเลส เป็นปัญญาที่ยังถูกร้อยรัดด้วยกิเลสมีสังโยชน์เป็นต้น คู่กับโลกุตตรปัญญา

๓.๓.๒ ระดับโลกุตตรปัญญา

เป็นปัญญาที่เหนือจากโลก เป็นปัญญาที่พ้นวิสัยของโลก ไม่เนื่องในภพทั้งสาม คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นปัญญาที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรค คือ มรรค ผล นิพพาน^{๒๗}

๓.๓.๓ ระดับโลกียอภิญาณ

คือ การรู้อารมณ์ต่าง ๆ และคุณลักษณะของมัน โดยอาศัยพลังจิตโดยตรงโดยไม่ต้องอาศัย ตา หู จมูก ลิ้น และผิวหนัง เช่น หลับตาแล้วแต่อาจมองเห็นรูป วัตถุ และเหตุการณ์ได้ ซึ่งอยู่ไม่ไกลเกินวิสัยของตา เป็นต้น^{๒๘} มี ๕ ประการ คือ

^{๒๗} อภ.สง.(ไทย) ๓๔ / ๕๑๑ / ๓๔๔. อ้างในพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธจนาอนุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๒.

- (๑) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้
 - (๒) ทิพโสต หูทิพย์
 - (๓) เจโตปริยญาณ รู้จักกำหนดใจผู้อื่น
 - (๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้
 - (๕) ทิพจักขุ ตาทิพย์
- และ ระดับโลกุตตรอภิญญา มี ๑ ประการ คือ
- (๖) อาสวักขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้น^{๒๕}

๓.๓.๔ ระดับปัญญาที่แบ่งตามลักษณะสัมมาทิฐิ

ทิฐิ คือ ความเห็น ความเข้าใจตามแนวคิดของตน ลักษณะสำคัญของทิฐิ คือ การยึดถือเป็นของตน ความรู้ที่เป็นทิฐินี้ มิได้ตั้งแต่มั่นไม่มีเหตุผล มีเหตุผลน้อยบ้าง มากบ้าง แต่เมื่อใดทิฐินั้นพัฒนาขึ้นไปเป็นความรู้ ความเข้าใจ ตามความเป็นจริง ที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง คือรู้ตรงตามสภาวะเรียกว่า สัมมาทิฐิ^{๒๖} ปัญญาที่แบ่งตามลักษณะสัมมาทิฐินี้ มี ๒ ประการดังต่อไปนี้

(๑) โลกียสัมมาทิฐิ คือ ปัญญาที่ยังขึ้นตรงต่อโลก ได้แก่ มีความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี เป็นไปในทางที่สอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงาม รู้จักผิดชอบชั่วดี รู้ทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ชีวิตตนเองครอบครัวและสังคม แต่ยังไม่หมดทุกข์ โลกียปัญญานี้ เป็นบาทฐานหรือเป็นบันไดก้าวแรกให้มนุษย์ก้าวเดินไปสู่เส้นทางแห่งโลกุตตรปัญญาในโอกาสต่อไป

(๒) โลกุตตรสัมมาทิฐิ คือ ปัญญาที่เหนือโลก ไม่ขึ้นต่อโลกธรรม ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ ไม่ตกเป็นทาสของกิเลสตัณหาอันเป็นมูลเหตุของความเร่าร้อนทางด้านจิตใจที่เรียกกันในภาษาสมัยใหม่ว่าไม่ตกเป็นทาสทางอารมณ์ของตนเอง ไม่ตกเป็นทาสของอำนาจ

^{๒๕} แสง จันทรังงาม, ศาสนศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยพัฒนาพานิช, ๒๕๓๔), หน้า ๘๕.

^{๒๖} คุรยละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๑/๑๐๖-๑๖๘.

^{๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม : หน้า ๔๔.

หรือค่านิยมจากภายนอก มีพฤติกรรมที่อิสระเพราะมีจิตใจที่หลุดพ้น จากอำนาจของการ
ปรุงแต่งจากสิ่งภายนอกของสังคมได้อย่างสิ้นเชิง^{๓๑}

นอกจากนี้ปัญญาสามารถแบ่งระดับได้ละเอียดดังนี้

๑) ระดับวิญญาณ เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นทุกครั้งเมื่ออายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู
จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบกับอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ เกิด
การรับรู้ขึ้นมา^{๓๒}

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ความรู้ระดับวิญญาณนี้ เป็นความรู้ที่มีความบริสุทธิ์
เนื่องจากการรู้โดยตรงในระยะแรก ยังไม่มีการให้รายละเอียดหรือความหมายอะไร คือ
เมื่อตาเห็นรูป ก็รู้เพียงว่าเห็นเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่าเห็นรูปอะไร การเกิดขึ้นของความรู้ระดับ
วิญญาณนี้เกิดขึ้นมาได้ต้องมีองค์ประกอบครบทั้ง ๓ อย่าง คือ อายตนะ อารมณ์ และจิต

๒) ระดับสัญญา หมายถึงการจำได้หมายรู้ในเรื่องนั้นๆ จะมีความละเอียดกว่า
ปัญญาระดับวิญญาณ ปัญญาระดับนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยการเทียบเคียงระหว่างประสบการณ์เดิม
หรือความรู้เก่า กับความรู้ใหม่ เป็นความรู้ที่ต่อเนื่องมาจากความรู้ระดับวิญญาณ แบ่งออกเป็น
๖ อย่างตามทางแห่งการรับรู้ คือ รูปสัญญา สัทสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกสัญญา
พัสสัญญา และสัมผัสสัญญา อาจกล่าวได้ว่า ความรู้ระดับสัญญานี้ก็คือ กระบวนการเรียกเก็บ
รวบรวมและสะสมข้อมูลของการเรียนรู้และวัตถุดิบสำหรับความคิดนั่นเอง^{๓๓}

๓) ระดับทัญญู หมายถึง ปัญญาที่เป็นทรรศนะ แนวคิด หรือทฤษฎี ต่างๆ ที่
เกิดขึ้นหลังจากการฟัง การคิด ที่เป็นไปตามกระบวนการทางเหตุผลหรืออนุมาน ความรู้ระดับ
ทัญญูนี้ ตามทรรศนะของพุทธปรัชญา แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ มิจจาทัญญู เป็นความเห็น
ที่ผิดจากความเป็นจริงเป็นไปเพื่อสร้างโลกสร้างกิเลส และสัมมาทัญญู คือ ความเห็นชอบเห็น
ความจริง ได้แก่การเห็นที่ถูกต้องตามอริยสัจ ๔ ดังที่มีพระพุทธพจน์แสดงไว้ว่า “ดูกรภิกษุ
ทั้งหลาย สัมมาทัญญูคืออะไร คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้
ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทัญญู”^{๓๔}

^{๓๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม : ฉบับขยายความ**, หน้า ๓๓๗ - ๓๓๘.

^{๓๒} เตือน คำดี, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพฯ : โอ เอส พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒๗-๑๓๕..

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘.

^{๓๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๒/๒๖๖.

๔) ระดับปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากความสามารถพิเศษทางจิต โดยอาศัยการฝึกจิตให้มีพลังความรู้โดยไม่ต้องอาศัยประสาทสัมผัสใดๆทั้งเป็นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้โดยไม่ขึ้นกับกาลเทศะ(Time and Space) แต่อย่างไร การรับรู้ระดับนี้เมื่อเกิดขึ้นสามารถที่จะรับรู้สิ่งต่างๆ ได้เกินวิสัยสามัญของมนุษย์ เราเรียกความรู้แบบนี้ว่าอภิญญา

๕) ระดับญาณ เป็นปัญญาที่เกิดจากการหยั่งรู้สภาวะแห่งความจริงรวบยอดทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นภายในตัวของผู้รู้เท่านั้นเป็นการเรียนรู้โดยประสบการณ์ตรงผ่านขั้นตอนการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ความรู้ระดับญาณนี้มีขั้นตอนแห่งการเจริญ เรียกว่า วิปัสสนาญาณ^{๓๕}

๖) ระดับตรัสรู้ หรือ สัมโพธิ เป็นปัญญา เป็นความรู้ระดับญาณชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ เป็นญาณที่รู้ว่าตนหลุดพ้นจากสภาวะธรรมฝ่ายสังขตะทั้งปวงและเมื่อได้บรรลุโลกุตตรธรรม ก็รู้ว่าตนได้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่พึงทำทุกอย่างก็ได้ทำเสร็จแล้ว ได้บรรลุถึงความเป็นอิสระจากโลกียธรรมทั้งหมดโดยสมบูรณ์ ไม่มีกิจที่ต้องทำอีกต่อไป ความรู้ระดับนี้จะเกิดขึ้นมาได้ ต้องมีเงื่อนไข ๓ ประการ คือ “ได้ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ บริบูรณ์ด้วยดี, มีความรู้ระดับญาณเกิดขึ้นแล้วโดยสมบูรณ์ และเกิดความเปลี่ยนแปลงทั้ง ๕ ประการคือ เปลี่ยนแปลงทางปัญญา เปลี่ยนแปลงทางคุณภาพจิตเปลี่ยนแปลงทางอารมณ์ เปลี่ยนแปลงทางทัศนคติและเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม”^{๓๖}

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ความรู้ทั้ง ๖ ระดับนี้ เราสามารถแบ่งออกได้ ๒ ระดับใหญ่ๆ คือ

- ระดับวิญญาณ
 - ระดับสัญญา
 - ระดับทัญญู
 - ระดับอภิญญา ๔
 - ระดับอภิญญาข้อที่ ๖ (อาสวักขญาณ)
 - ระดับตรัสรู้หรือสัมโพธิ
- } ปัญญาระดับโลกียธรรม
- } ปัญญาระดับโลกุตตรธรรม

ปัญญาระดับโลกียะนี้ เป็นกระบวนการพัฒนาปัญญา โดยการทำให้เกิดมาน โดยอาศัยสมถกรรมฐานเป็นเบื้องต้นก่อน โดยอาศัยมานเป็นสัญญาผ่านอายตนะภายใน ภายนอกจนเกิดมานขึ้นมาและปรับพฤติกรรมให้เป็นสัมมาทัญญู จนกระทั่งสามารถบรรลุระดับ

^{๓๕} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑/๑

^{๓๖} บุญมี แทนแก้ว, ญาณวิทยา, (กรุงเทพมหานคร : ธนการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๕๕.

อภิญญา ๕ เป็นจุดหมายสูงสุดสืบเนื่องจากการพัฒนาปัญญาระดับกลางจากฌาน หลังจากนั้น
ฌานที่ได้เป็นบาทฐานในการพัฒนาสู่ปัญญาชั้นโลกุตตรธรรมต่อไป จนบรรลุอัสวัคขญาณ
นั่นเอง

๓.๔ วิธีปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดปัญญา

การปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดปัญญาตามหลักพุทธศาสนามีรายละเอียด ดังนี้

(๑) ปุพฺพปโยโค ได้แก่ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ฌานต่าง ๆ เกิดขึ้น
โดยลำดับ จนถึงอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ เป็นเหตุให้เกิดปัญญาขั้นสูง คือ มัคคปัญญา

(๒) พาหุสจฺจํ ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมามาก ได้ศึกษาเล่าเรียนมามาก

(๓) เทสภาสา ความเป็นผู้ฉลาดในภาษาต่าง ๆ มีภาษาบาลีเป็นต้น จนกระทั่ง
ภาษาต่างประเทศทั่วโลก

(๔) อากโม คือ การศึกษาเล่าเรียนพระพุทธพจน์ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

(๕) ปริปุจฺจา หมั่นไต่ถามครูบาอาจารย์บ่อย ๆ และหมั่นดู หมั่นสอบสวน
ค้นคว้าตำราบาลี อรรถกถา ฎีกาบ่อย ๆ

(๖) อธิโม หมั่นเจริญวิปัสสนากรรมฐานบ่อย ๆ จนได้บรรลุมรรค ผล เป็น
พระอริยบุคคลเบื้องต้น เป็นต้นไป

(๗) ครุสนฺนิสฺสยํ อยู่ในสำนักของครูอาจารย์ผู้ฉลาดสามารถ

(๘) มิตุตสมฺปตฺติ ได้มิตรที่ดี ชักชวนกัน แนะนำกันแต่ในการศึกษาเล่าเรียน
และการประพฤติปฏิบัติ

(๙) ปเรตํ ทุมมํ เทเสติ แสดงธรรมแก่ผู้อื่น

(๑๐) อนวชฺชานิ สอนศิลปะ การงาน วิชาชีพที่ปราศจากโทษให้แก่ผู้อื่น

(๑๑) ทุมมกถิกิ สกุการิ ทุมมํ กถาเปติ นิมนต์พระธรรมกถึกมาแสดงธรรม
แล้วสักการะบูชาธรรม

(๑๒) อายตี ปญฺญา ภาวิสฺสามิ ทำทานกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ปรรณนาให้
มีปัญญาเฉลียวฉลาด

(๑๓) ได้สั่งสมกรรมที่จะทำให้เกิดปัญญา เช่น ถวายหนังสือ สร้างหนังสือ
เป็นต้น

- (๑๔) เกิดในโลกที่ไม่มีการเบียดเบียนกันและกัน
- (๑๕) มีอินทรีย์แก่กล้า คือได้สร้างปัญญาบารมีมามาก
- (๑๖) ห่างไกลจากกิเลส เพราะได้เจริญกรรมฐาน
- (๑๗) ยังอินทรีย์ห้า ให้สม่าเสมอกัน
- (๑๘) ทำวัตถุภายในและภายนอกให้สะอาด
- (๑๙) เว้นจากบุคคลผู้โง่เขลาเบาปัญญา ไม่รู้ชั้น ชาติ อายุตนะ อินทรีย์

อริยสัง

- (๒๐) คบหาสมาคมแต่บุคคลผู้มีปัญญา รู้รูปนาม รู้พระไตรลักษณ์ เป็นต้น
- (๒๑) พิจารณาถึงประเภทแห่งปัญญาอันลึกซึ้ง อันเป็นไปในวิปัสสนาภูมิ ๖ มีชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ เป็นต้น อันสุขุมกัมภีรภาพ
- (๒๒) น้อมใจไปในการกำหนดนั้น คือน้อมใจไปตามสติปัฏฐานทั้ง ๔
- (๒๓) มีโยนิโสมนสิการ คือการเอาใส่ใจโดยอุบายแยบคาย โดยมีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ อยู่เสมอ ๆ

(๒๔) พหุลีกโร พยายามทำให้มาก ๆ ทำบ่อย ๆ ฝึกบ่อย ๆ ทั้ง ๒๔ ข้อนี้เป็นเหตุให้เกิดปัญญาขั้นต่ำ (สุดมยปัญญา), ปัญญาชั้นกลาง (จินตามยปัญญา), และปัญญาขั้นสูง (ภาวนามยปัญญา)^{๓๓}

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า การพัฒนาปัญญาดังกล่าวนี้นี้ โดยสรุปต้องอาศัยความสำคัญของมนุษย์ ๒ ประการคือ ร่างกายและจิตใจ ร่างกายไม่มีความสามารถจะรับรู้อะไรได้เพราะเป็นวัตถุธาตุ ตัวที่ทำหน้าที่รู้ คือ จิต ในพระพุทธศาสนาเถรวาทจะให้ความสำคัญกับจิตมากกว่าร่างกาย ในฐานะที่เป็นตัวควบคุมพฤติกรรมต่างๆ ของร่างกาย ดังที่มีการกล่าวถึงความสำคัญของจิตใจไว้ว่า

“ ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ.....เพราะทวาริต ๓ อย่างนั้นเหมือนล้อเกวียนหมุนไปตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น”^{๓๔}

อย่างไรก็ตาม ทั้งกายและใจ ต้องอาศัยกันและกันเพื่อเข้าสู่กระบวนการพัฒนาปัญญาขั้นสูงสุด เปรียบดั่งฉนวนและปัญญาอ้อมอิงอาศัยกันและกัน ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

^{๓๓} วงศ์ ชาญบาลี (ผู้ชำระ), กัมภีร์พระวิสุทธิมรรค (ไทย), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ, ๒๕๒๕), หน้า ๕๓๔ - ๕๓๖.

^{๓๔} บ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

ฉานและปัญญามีแก่ผู้ใด ผู้นั้นแลอยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน^{๓๕} ในข้อพระบาลีนี้
ควรพิจารณาให้ดีว่า ฉานกับปัญญาต้องอิงอาศัยกันและกัน

มนุษย์จะเกิดปัญญาได้ต้องอาศัยประสาทสัมผัสทางการรับรู้ทั้ง อายตนะภายใน
๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส
ธรรมารมณ์ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป เพราะประชุมธรรม ๓ ประการจึงมี
ผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา.....ส่วนแห่งสัญญาเครื่องเน้นช้ำก็ครอบงำบุรุษ
เพราะเน้นช้ำอยู่ที่เวทนานั้นเป็นเหตุในรูปทั้งหลายที่จะพึงรู้ด้วยตนเป็นอดีตที่ดี เป็นอนาคตที่
ดี เป็นปัจจุบันที่ดี”^{๓๖}

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า กระบวนการพัฒนาปัญญาและความรู้ต่างๆ ของมนุษย์
นั้นมีปัจจัยสำคัญคือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ หากผู้ใดยึดติด ติดใจ ในอารมณ์นั้นๆ
ย่อมนำพาให้วนเวียนในวัฏฏะสงสารเป็นเวลานาน ทำให้เน้นช้ำ เสียเวลาในการพัฒนาสู่
ปัญญาขั้นสูงสุด เช่น มนุษย์ยึดติดในความสุข ความสบาย การกิน การนอน การบันเทิง ในยศ
ในสรรเสริญ ผูกพัน เป็นมิจฉาทิฎฐิ ยากจะพัฒนาสู่ปัญญาขั้นสูงได้

ในงานวิจัยนี้ได้นำเสนอการพัฒนาปัญญาโดยให้พัฒนาฉานขึ้นมาก่อน เพื่อ ดับ
นิรวณ ในฉาน ดับอวิชชาได้ชั่วคราว เมื่ออารมณ์ตั้งมั่นไม่ซัดส่ายแล้ว การที่จะพัฒนาสู่ปัญญา
ระดับสูงย่อมเป็นไปได้สะดวก ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“สมาธิอันศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลใหญ่มีอานิสงส์ใหญ่ ปัญญาอันสมาธิอบรม
แล้ว ย่อมมีผลใหญ่ จิตอันปัญญาควบคุมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยสิ้นเชิง คือ กาม
สวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”^{๓๗}

ภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่พระพุทธศาสนาเถรวาทให้การยอมรับ เนื่องจาก
เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นโดยตรง โดยผู้รู้ได้รับความรู้ด้วยตนเองเป็นความรู้ที่ได้มีการลงมือปฏิบัติ
สืบค้นทดสอบด้วยประสบการณ์จนเกิดประจักษ์เห็นจริงด้วยตนเองทั้งทางประสาทสัมผัส
ทั่วไปและทางประสาทสัมผัสขั้นพิเศษ ถือว่าเป็นปัญญาที่พระพุทธศาสนาเถรวาทให้การ

^{๓๕} บุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๕.

^{๓๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐๔/๑๗๒.

^{๓๗} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๑๔๓/๗๔.

ยอมรับ เพราะว่าเป็นปัญหาที่ทำให้มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ ทั้งทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้อย่างแท้จริง

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดปัญหาหรือสัมมาทิฐิที่ควรจะต้องกล่าวถึงในที่นี้ คือ ปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ ทั้งสองอย่างนี้ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะทำให้เกิดปัญญาญาณหรือเกิดความเห็นชอบ มีพระพุทธพจน์ปรากฏว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิมิ ๒ ประการ คือ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการ”^{๔๒}

ปรโตโฆสะ คือ ปัจจัยภายนอกที่ทำให้เกิดปัญญา ได้แก่ การสั่งสอนแนะนำ การบอกเล่า การเรียนรู้จากตำรับตำรา ข่าวสาร การรับฟังคำสอนจากคนอื่น ปรโตโฆสะนี้ท่านเรียกว่าเป็นวิธีการแห่งศรัทธา^{๔๓}

โยนิโสมนสิการ คือ การทำไว้ในใจโดยแยบคาย ได้แก่ การใช้ความคิดที่ถูกต้อง วิเคราะห์พิจารณาสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น และวิหาคะเหตุผล ถือว่าเป็นปัจจัยภายในที่จะทำให้เกิดความรู้ วิธีการคิดแบบโยนิโสมนสิการนี้ท่านเรียกว่า วิธีการแห่งปัญญา^{๔๔}

ปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการนี้จะเป็นปัจจัยแห่งความรู้แจ้ง ต้องเน้นเฉพาะในด้านที่ดีเท่านั้น แนวทางที่จะพัฒนาปัญญาได้สมบูรณ์ดังกล่าว ต้องอาศัยแนวทางที่เรียกว่า มหาสติปัฏฐาน ๔ ประการ คำว่า "มหาสติปัฏฐาน" หมายถึง การตั้งสติอย่างใหญ่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสมหาสติปัฏฐานแก่พระภิกษุและชาวแคว้นกุรุรัฐ ขณะที่พระองค์ประทับอยู่ ณ นิคม ชื่อกัมมาสทัมมะ มีใจความสำคัญว่า

"ภิกษุทั้งหลาย หนทางสายเอกสายเดียวนี้คือ เอกายโน มกุโค (เอกายนมัคค์) เป็นทางที่ทำให้สัตว์บริสุทธฺิ พ้นจากความ โสก ความคร่ำครวญ เพื่อกำจัดทุกข์กายทุกข์ใจเพื่อให้เข้าถึงธรรมที่ถูกต้อง เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้งด้วยการตั้งสติ ๔ อย่าง"^{๔๕}

มหาสติปัฏฐาน ๔ คือ การตั้งสติอย่างใหญ่ กำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง ว่าสิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมันเอง โดยธรรมชาติ โดยธรรมดา มหาสติปัฏฐานจำแนกได้ดังนี้

^{๔๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๕๒/๔๐๓

^{๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, หน้า ๖๒๑.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒๑.

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

๑. กายานุปัสสนา การตั้งสติพิจารณาภายในกาย แบ่งย่อยออกไปเป็น ๖ ส่วน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาภายในรู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคล ตัวตนเราเขา) แบ่งเป็น ๖ ประการ คือ

๑.๑ อานาปานสติ กำหนดลมหายใจเข้า-ออก คือ เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่ายาว หายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าสั้น...อุปมาเหมือนช่างกลึงหรือลูกมือช่างกลึงผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่าเราชักเชือกยาว เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่าเราชักเชือกสั้น^{๔๖}

๑.๒ อิริยาบถ กำหนดให้รู้เท่าทันอิริยาบถ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุ ยืน เดิน นั่ง นอน ก็รู้ชัดว่า เรายืน เดิน นั่ง นอน”^{๔๗}

๑.๓ สัมปชัญญะ ความรู้ตัวในการเคลื่อนไหวทุกอย่าง มีความรู้สึกตัวอิริยาบถต่าง ๆ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ”^{๔๘}

๑.๔ ปฏิกุลมณสิการ พิจารณาส่วนประกอบของร่างกาย (อวัยวะต่าง ๆ) ว่าเป็นของไม่สะอาด ดังพระพุทธพจน์ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป เบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังห่อหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ^{๔๙}

๑.๕ ธาตุมนสิการ พิจารณาร่างกายของตนให้เห็นว่าเป็นสักแต่ว่าธาตุแต่ละอย่าง ๆ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”^{๕๐}

๑.๖ นวสีวธิกา พิจารณาซากศพในสภาพต่าง ๆ ตั้งแต่เริ่มตายใหม่ ๆ จนถึงกระดูกป่นเป็นผุยผง (อันแตกต่างกันใน ๙ ระยะเวลา ท่านเรียกว่าปาฐา ๙) ให้เห็นว่าเป็นคติธรรม ร่างกายของผู้อื่น (ซากศพที่กำลังพิจารณา) เป็นเช่นใด ร่างกายของเราก็จักเป็นเช่นนั้น (รวมเป็น ๖ ส่วน)

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๔/๓๐๒-๓๐๓.

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๕/๓๐๓๔.

^{๔๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๖/๓๐๕.

^{๔๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๗/๓๐๖.

^{๕๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๘/๓๐๗.

๒. เวทนานุปัสสนา (การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา คือ การรู้สึกร่างกายให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงเวทนา ... ที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ) ๑) สุข ๒) ทุกข์ ๓) ไม่ทุกข์ไม่สุข ๔) สุขประกอบด้วยอามิส ๕) สุขไม่ประกอบด้วยอามิส ๖) ทุกข์ประกอบด้วยอามิส ๗) ทุกข์ไม่ประกอบด้วยอามิส ๘) ไม่ทุกข์ไม่สุขประกอบด้วยอามิส ๑๐) ไม่ทุกข์ไม่สุขไม่ประกอบด้วยอามิส (รวมเป็น ๙ อย่าง)

๓. จิตตานุปัสสนา (การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ...) คือ ๑) จิตมีราคะ ๒) จิตไม่มีราคะ ๓) จิตมีโทสะ ๔) จิตไม่มีโทสะ ๕) จิตมีโมหะ ๖) จิตไม่มีโมหะ ๗) จิตหุดหู่ ๘) จิตฟุ้งซ่าน ๙) จิตใหญ่ (จิตในฌาน) ๑๐) จิตไม่ใหญ่ (จิตที่ไม่ถึงฌาน) ๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ๑๓) จิตตั้งมั่น ๑๔) จิตไม่ตั้งมั่น ๑๕) จิตหลุดพ้น ๑๖) จิตไม่หลุดพ้น (รวม ๑๖ อย่าง)

๔. ฌัมมานุปัสสนา (การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม)

๑) พิจารณาธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุสมาธิ คือ นิวรณ์ ๕ มี กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิตฺตะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา) เรียกว่า นิวรณบรรพ

๒) ฌันท์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เรียกว่า ฌันชบรรพ

๓) आयตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า आयตนบรรพ

๔) ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ๗ คือ โพชฌงค์ ๗ (สติ ฌัมมวิจยะ วิริยะ ปิตี ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา) เรียกว่า โพชฌงคบรรพ

๕) ตั้งสติกำหนดรู้ชัดธรรมทั้งหลายมีนิวรณ์ ๕ (กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิตฺตะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา) ฌันท์ ๕ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) आयตนะภายใน ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) आयตนะภายนอก ๖ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและ ฌัมมารมณ) โพชฌงค์ ๗ {สติ ฌัมมวิจยะ วิริยะ ปิตี ปัสสัทธิ (ความสงบกาย-สงบใจ) สมาธิ อุเบกขา และอริยสัจ ๔ ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา) ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญขึ้นและดับไปอย่างไร เป็นต้น ตามความเป็นจริงของสรรพสิ่ง อย่างนั้น ๆ (รวม ๕ ส่วน)^{๕๐}

มหาสติปัฏฐาน ๔ นี้ พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นทางสายเดียว ที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุความปัญญาขั้นสูงสุด

^{๕๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑-๓๔๐.

๓.๕ อานิสงส์ของการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐานทั้ง ๔

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อได้ตรัสเทศนามหาสติปัฏฐานสูตรแล้ว ได้ตรัสถึงอานิสงส์คือ ผลการตั้งสติอย่างใหญ่ที่ว่า ผู้ปฏิบัติจะได้รับผล ๒ ประการ ประการใดประการหนึ่ง คือ บรรลุพระอรหัตผลในชาติปัจจุบัน หากยังมีอุปาทิคือสังโยชน์ ๑๐ หรือ อนุสัย ๗ (มีกามราคะ ปฏิฆะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ ภวราคะ และอวิชชา) เหลืออยู่ จะได้เป็นพระอนาคามี (ผู้ไม่กลับมาเกิดในโลกนี้อีก) คือ เป็นผู้จะได้บรรลุพระอรหัตผล หรือพระอนาคามีผล ในชาตินี้เป็นแน่แน่มั่น ภายใน ๗ ปี หรือลดลงไปจนถึงเพียง ๗ วัน (๗ ปี, ๖ ปี, ๕ ปี, ๔ ปี หรือ ๗ วัน)^{๕๒} นี่เป็นอานิสงส์หลักของการเจริญปัญญาทั้งแบบอาศัยฉานและแบบไม่อาศัยฉาน สำหรับอานิสงส์ของปัญญาที่อาศัยความสัมพันธ์จากฉานนั้น มีดังนี้ :-

๓.๕.๑. พระปัญญาวิมุต

๓.๕.๒. ปฏิสัมภิที่ปปีตตะ

๓.๕.๓. พระอุกโตภาควิมุต ๔.

๓.๕.๔. พระนพภิกษุญะ

ซึ่งแสดงรายละเอียดของแต่ละประการได้ดังนี้

๓.๕.๑. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ฉาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่ให้บรรลุอรหัตผล ดังที่พระอุทายีถามพระอนานนท์ดังนี้ “ ท่านพระอุทายีถามว่า “ผู้มีอายุ พระผู้พระภาคตรัสเรียกบุคคลว่า “ปัญญาวิมุต” ผู้มีอายุ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ปัญญาวิมุต” พระอนานนท์ตอบว่า “ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ และย่อมรู้ชัดปฐมฉานนั้นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า “ปัญญาวิมุต” โดยปริยายแล้ว ฯลฯ”^{๕๓}

^{๕๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๒/๓๐๑-๓๔๐ : วิสุทฺธิ, ๑/๒๗.

^{๕๓} อ.จ.นวก. (ไทย) ๒๓/๔๔/๕๓๗.

๓.๕.๒. ปฏิบัติสัมภีที่ปัดตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔ คือ มีปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ^{๕๔}

- ๑) อุตถปฏิบัติสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในอรรถหรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย
- ๒) ฐัมมปฏิบัติสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในธรรมหรือปริชาแจ้งเจนในหลัก
- ๓) นิรุตติปฏิบัติสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติหรือปริชาแจ้งเจนในภาษา
- ๔) ปฏิภาณปฏิบัติสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือ ปริชาแจ้งเจนในความคิดทันการณ

๓.๕.๓. พระอุกโตภาควิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยรูปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ ด้วยวิกขัมภณะ (ข่มกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ดังนี้^{๕๕}

๑) พระอุกโตภาควิมุต คือพระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุปลานอย่างน้อยหนึ่งชั้น แต่ไม่ได้โลกีย์วิชา โลกีย์อภิญญา

๒) พระเตวิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือพระอุกโตภาควิมุตนั้น ผู้ได้วิชา ๓ ด้วย คือ

(๑) บุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ซึ่งขันธที่เคยอยู่อาศัยในก่อน แปรกันง่าย ๆ ว่า ระลึกชาติได้

(๒) จตุปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจตุและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม ถือกันว่าตรงกับ ทิพพจักขุหรือทิพยจักขุ

(๓) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หรือ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

๓.๕.๔. พระนพภิญญะ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ คือ พระอุกโตภาควิมุตนั้น ผู้ได้อภิญญา ๖ ด้วย คือ

- ๑) อิทธีวิธิ หรืออิทธิวิธิ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ

^{๕๔} บุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๑๒๓-๑๓๑.

^{๕๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ประโยชน์สูงสุด ของชีวิตนี้, (กรุงเทพฯ: มุคินิพุทธรธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖๕-๑๖๘.

- ๒) ทิพโศต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
- ๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทลายใจเขาได้
- ๔) ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
- ๕) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
- ๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป^{๕๖}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การเจริญสมาธินี้ ไม่ว่าจะเป็นการด้านฌานหรือปัญญา มีความสำคัญทั้งนั้น คือมีจุดมุ่งหมายเดียวกัน ได้แก่ความหลุดพ้นจากกองทุกข์ ผู้ที่บรรลุนิพพาน เรียกว่าเจโตวิมุต คือการหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสมถกรรมฐาน ส่วนผู้ที่บรรลุปัญญา เรียกว่า ปัญญาวิมุต และผลของการเจริญปัญญาโดยอาศัยฌานเป็นบาทฐานนี้ทำให้ผู้ปฏิบัติได้ความสามารถพิเศษคือมีฤทธิ์ต่าง ๆ เช่น มีหูทิพย์ เป็นต้น ทั้งยังหลุดพ้นจากกิเลสราคะ ทำให้ล่วงพ้นภพต่างๆ ได้

^{๕๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๑/๑๐๖-๑๐๘.

บทที่ ๔

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฉันทและปัญญาในพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างฉันทและปัญญาตามหลักวิชาในคัมภีร์ ความสำคัญของฉันทและปัญญาในการพัฒนาจิต กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยมีฉันทเป็นบาทฐานของปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการอบรมฉันท ตลอดจนผลของผู้มีปัญญาที่เกิดจากการอบรมฉันท

๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างฉันทและปัญญาตามหลักวิชาในคัมภีร์

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างฉันท (สมณะ) กับปัญญา (วิปัสสนา) พอสรุปได้ดังนี้

๑. เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิชื่อวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดขึ้นในสมาธินั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการฉะนี้ สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า”^๑

๒. เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า คือ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า”^๒

^๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

๓. เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป คือ ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป ด้วยอาการ ๑๖ อย่าง คือ

๑. ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์	๒. ด้วยมีสภาวะเป็น โจร
๓. ด้วยมีสภาวะละ	๔. ด้วยมีสภาวะสละ
๕. ด้วยมีสภาวะออก	๖. ด้วยมีสภาวะหลีกออก
๗. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด	๘. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต
๙. ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น	๑๐. ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ
๑๑. ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม	๑๒. ด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित
๑๓. ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ	๑๔. ด้วยมีสภาวะเป็นสูญญุตะ
๑๕. ด้วยมีสภาวะมีรสอย่างเดียวกัน	๑๖. ด้วยมีสภาวะเป็นคู่กันไม่ล่วงเลยกัน ^๓

จากที่กล่าวมา ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การเจริญวิปัสสนาก่อนแล้วเจริญสมณะ ภายหลัง วิธีการนี้จะเริ่มต้นด้วยการพิจารณาขั้น ๕ ให้เห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนกระทั่งจิตเกิดความสงบ

การเจริญสมณะก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาภายหลัง วิธีการนี้จะเริ่มต้นด้วยการทำ จิตให้สงบแล้ว อาศัยความสงบ (ฌาน) นั้นเป็นฐานเจริญวิปัสสนา (ปัญญา) พิจารณาธรรม ทั้งหลายที่เกิดพร้อมความสงบนั้น

การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กัน วิธีการนี้จะเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กัน ไป แต่มิได้หมายความว่า ปฏิบัติพร้อม ๆ กัน เลยทีเดียว เพราะในขณะจิตหนึ่ง ๆ ไม่สามารถ ทำกิจสองอย่างพร้อมกันได้ แต่หมายความว่า ผู้ปฏิบัติตามแบบสมณะจนได้ฌานแล้ว ออกจาก ฌานพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น^๔

ดังนั้น เมื่อฌาน (สมณะ) และปัญญา (วิปัสสนา) มีความสัมพันธ์โดยเป็นปัจจัย อาศัยซึ่งกันและกันดังกล่าวมานี้ ทำให้ผู้ปฏิบัติตาม ได้บรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดใน พระพุทธศาสนา

^๓ บุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๕-๔๒๐.

^๔ พิสิฐ เจริญสุข, คู่มือการอบรมสมาธิ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๕๗-๕๘.

๔.๒ ความสำคัญของฌานและปัญญาในการพัฒนาจิต

การบรรลุเป็นพระอรหันต์ผู้มีปัญญาอย่างสูงสุด มี ๒ ประการคือ ประการแรกคือ สุขวิปัสสก (ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง คือ ท่านผู้มีได้ฌาน สำเร็จอหัตตผลด้วยการเจริญแต่วิปัสสนาล้วนๆ) ประการที่สองคือ สมถยานิกะ (ผู้มีสมถะเป็นยาน คือ ท่านผู้เจริญสมถะจนได้ฌานสมาบัติแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อจนได้สำเร็จอหัตตผล) การจำแนกพระอรหันต์เป็นสองประเภทอย่างนี้ มีมาในคัมภีร์ชั้นหลัง เช่น ปรมัตถโชติกา สามารถอธิบายเพื่อเข้าใจเพิ่มเติมดังนี้ ประเภทแรกอาศัยเพียงอุปจารสมาธิ เจริญวิปัสสนาไปจนสำเร็จอหัตตผลนั้น ก็จัดเป็นผู้ได้ปฐมฌาน ประเภทนี้เรียกว่า วิปัสสนायานิกะ หรือสุขวิปัสสนायานิกะ (ผู้มีวิปัสสนาล้วนเป็นยาน) ส่วนประเภทที่สอง สมถยานิกะนี้บาลีเรียกว่าอุกโตภาควิมุตติ^๕

ในพระพุทธศาสนาคำบาลีว่า “ภาวนา” โดยทั่วไปแปลว่า “การพัฒนา” ซึ่งมี ๔ ประการที่รวมการพัฒนาทางเทคโนโลยีและการพัฒนาทางจิตเข้าไว้ด้วยการพัฒนาทั้ง ๔ ประการ คือ

๑) การพัฒนาทางกาย (กายภาวนา) เป็นการพัฒนากาย พร้อมกับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือทางร่างกาย

๒) การพัฒนาสังคม (ศีลภาวนา) เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์ที่ดีและเป็นมิตรกับคนอื่น เพื่อที่ว่า จะได้ก่อตั้งสังคมที่น่าปรารถนาโดยมีสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดีในโลกนี้

๓) การพัฒนาจิต (จิตตภาวนา) เป็นการพัฒนาสภาวะทางจิต เช่น เมตตา กรุณา อุเบกขา สติและสมาธิ

๔) การพัฒนาปัญญา (ปัญญาภาวนา) เป็นการพัฒนาความรู้รอบ^๖

ภาวนาทั้ง ๔ ประการนี้เป็นเครื่องชี้ว่า บุคคลต้องได้รับการพัฒนากาย สังคม จิตและปัญญา อีกนัยหนึ่ง มนุษย์ต้องมีการพัฒนากายและจิตให้มีความสมดุลกัน ที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่าการพัฒนา ๒ ประการเบื้องต้น คือการพัฒนากายและสังคมเกี่ยวข้องกับร่างกาย ในขณะที่การพัฒนาประการที่สามและสี่ คือการพัฒนาจิตและปัญญามีความเกี่ยวข้องกับ

^๕ พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๒-๕๓.

^๖ พระเทพโสภณ(ประยูร มิถุนย์), โลกทัศน์ของชาวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๑-๓๓.

กับจิตซึ่งเป็นส่วนภายในของมนุษย์ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแสดงบทบาทสำคัญในการพัฒนาและสังคมมนุษย์ สิ่งนี้อย่าชักนำเราให้คิดไปว่า วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเท่านั้นเพียงพอแล้วสำหรับการพัฒนามนุษย์ นั่นจะทำให้ขาดการพัฒนาจิต พระพุทธศาสนาสนับสนุนให้มีการพัฒนาจิตและปัญญาตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา การให้ความสำคัญแก่การพัฒนาอย่างมากเกินไป โดยไม่มีการพัฒนาจิตเท่ากับเป็นถ้อยข้างที่สุดโต่งด้านหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเป็นการหมกมุ่นต่อความสุขทางกามคุณ (กามสุขตักขณูโยค) และการให้ความสำคัญแก่การพัฒนาจิตมากเกินไป โดยไม่มีการพัฒนากายเท่ากับเป็นถ้อยข้างที่สุดโต่งอีกด้านหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเป็นการทรมาณตนเอง (อัตตทกิลมถานูโยค) พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้เราหลีกเลี่ยงที่สุดโต่งทั้ง ๒ นี้และปฏิบัติตามทางสายกลางเกี่ยวกับการพัฒนา ทั้งกายกับจิตต้องได้รับการปฏิบัติเสมอภาคกันในการพัฒนาให้เกิดความสมดุลนี้^๖

การปฏิบัติเพื่อบรรลุมานและปัญญาในขั้นตอนต่าง ๆ เพื่อให้การบรรลุผลถึงการพัฒนาที่สมดุลระหว่างกายกับจิต บุคคลต้องได้รับการศึกษา ๓ ประการ (ไตรสิกขา) ในพระพุทธศาสนา คือ

๑) อธิศีลสิกขา ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค หมายถึง ความบริสุทธิ์ด้วยการสำรวมกาย วาจา ให้เรียบร้อย^๗ อันได้แก่ ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมในพระปาติโมกข์) ต่างจากคำว่า ศีล ซึ่งหมายถึงศีลอันเป็นข้อปฏิบัติโดยทั่วไป เช่น ศีล ๕ ศีล ๑๐ เป็นต้น อย่างไรก็ตามอธิศีลสิกขามุ่งให้เกิดการพัฒนาและสังคม

๒) อธิจิตตสิกขา คือการฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุขบริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้งและตรงตามความเป็นจริง^๘

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒-๓๓.

^๗ จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๖๒.

^๘ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๑๕.

๓) อธิปัญญาศึกษา คือการฝึกอบรมให้เกิดปัญญาที่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาพความเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริง ก็ช่วยให้จิตสงบ มั่นคง บริสุทธิ์ผ่องใสอย่างแน่นอนยิ่งขึ้น^{๑๑}

ในระบบการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา จะเริ่มต้นด้วยศีล คือการฝึกอบรมกายวาจาให้บริสุทธิ์เมื่อมีศีลบริสุทธิ์แล้วจิตก็สงบเยือกเย็นไม่ต้องหวาดระแวงโทษเพราะการล่วงละเมิดศีลเริ่มฝึกอบรมจิตให้ประณีตยิ่งขึ้นจนไม่กว้างขวางไปตามอารมณ์ที่มากระทบพฤติกรรมที่แสดงออกในช่วงนี้จัดเป็นสมาธิหรืออธิจิตตสิกขา เมื่อจิตเป็นสมาธิแน่วแน่ อยู่ในอารมณ์ จิตจะผ่องใสมีใจเป็นกลาง ไม่ตกอยู่ในอำนาจความโลภ โกรธ หลง ก็จะสามารถพิจารณาเห็นสภาวธรรมที่ละเอียดสุขุมลุ่มลึก ตามสภาพความเป็นจริงได้ จิตที่ได้รับการพัฒนามาถึงระดับนี้เรียกว่า อธิปัญญาศึกษา^{๑๒}

เมื่อกล่าวโดยสรุป ความสัมพันธ์ของอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาศึกษา ได้แก่การพัฒนากายและจิตเพื่อให้เกิดปัญญา จนบรรลุถึงนิพพาน ตามหลักการของพระพุทธศาสนาดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญามีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารนั้น พึงแก้ความยุ่งนี้ได้”^{๑๒}

ในการวิจัยในครั้งนี้มุ่งที่จะนำเสนอการพัฒนาจิตเพื่อให้เกิดปัญญา ในขณะเดียวกันก็มีการพัฒนากายไปด้วย โดยมีการรักษาศีล ดำรงกาย ส่วนการพัฒนาจิตกระทำโดยผ่านกระบวนการให้เกิดฌาน เมื่อจิตมั่นคง แน่วแน่ จากนั้นก็อาศัยฌานเป็นบาทฐานในกระบวนการพัฒนาปัญญาต่อไป

สมถภาวนามุ่งให้เกิดการพัฒนาซึ่งสมาธิ ซึ่งเราหมายถึงภาวะแห่งจิตที่ไม่วอกแวก ที่มีจิตเป็นหนึ่งเดียวกันกับอารมณ์ในภาวะที่มีสมาธินั้น จิตจะอิสระจากนิรณัน ๕ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะและวิจิกิฉา การกำจัดนิรณันได้ทำให้จิตมีสมาธิดี และมีผลทำให้พัฒนาปัญญาได้

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๕.

^{๑๑} พิสิฐ เจริญสุข, *คู่มือการอบรมสมาธิ*, หน้า ๓๖-๓๗.

^{๑๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗.

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ในกระบวนการแรกนั้นเป็นการเพ่งอารมณ์ให้เกิดองค์
ฌานในระดับโลกียธรรม เป็นการวางรากฐานให้จิตมั่นคง ส่วนกระบวนการที่ สองนั้นเป็น
การอาศัยจิตที่มั่นคง ประกอบด้วยองค์ฌาน มาอาศัยเพื่อเพ่งลักษณะ ซึ่งเป็นการทำให้เกิด
ปัญญาขั้น โลกุตตรธรรม โดยอาศัยแนวทาง ช่องทางการเข้าสู่โลกุตตรปัญญาโดยเพ่ง พินิจ
สังขาร โดยไตรลักษณะนั่นเอง

การที่จะเข้าถึงปัญญาอย่างสมบูรณ์แบบที่สุคนธ์ ต้องมีการเจริญ กาย ศีล จิต และ
ปัญญา การเจริญจิตนั้นก็คือการวางรากฐานให้เกิดฌาน จากนั้นก็เจริญปัญญาต่อไปตามลำดับ
หากไม่มีการวางรากฐานจิตที่ดีแล้วการลงมือปฏิบัติธรรม อาจจะเป็นเพียงแค่ จินตามยปัญญา
และสุตมยปัญญา คือเป็นลักษณะการคิด การพิจารณาหาเหตุผล ตรึก นึกเอา ซึ่งไม่ใช่แนวทาง
แห่งปัญญาขั้น โลกุตตรธรรมแนวทางแห่งปัญญาที่แท้จริง ซึ่งในงานวิจัยนี้มุ่งเน้นปัญญาคือ
โลกุตตรปัญญาเป็นหลักซึ่งสัมพันธ์กับการวางรากฐานจิตให้มั่นคง คือจิตที่มีฌาน

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การที่เราจะเริ่มทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้นเราจำเป็นต้องมีการ
วางรากฐาน ปูพื้นฐานให้แน่นเสียก่อน ตัวอย่าง เช่น การเรียนหนังสือ โดยทั่วไปเด็กนักเรียน
จำเป็นต้องเรียนผ่านระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา และระดับอุดมศึกษาเป็นต้นมา หาก
นักเรียนยังเล็กอยู่สถานะสมอง สภาวะกาย สภาวะแห่งจิต ยังไม่มีความพร้อมหากก้าวกระโดด
มาเรียนระดับอุดมศึกษาเลยย่อมเกิดปัญหาได้ ตัวอย่างที่เห็นได้ง่าย ที่นักเรียนมักอยากก้าว
กระโดด มาสมัครสอบเทียบกัน ทั้งๆที่พื้นฐานยังไม่แน่น พอ มัธยมศึกษาปีที่ ๔ สอบเทียบ
มัธยมศึกษาปีที่ ๖ ได้และสามารถสอบเข้ามหาวิทยาลัยได้ก็รีบเอาเสียก่อน หลายคนไม่
ประสบผลสำเร็จในการเรียน เพราะมุ่งที่ผลสำเร็จมากกว่าความเข้าใจ ความรู้สึกซึ่ง ความแฉ่ง
แฉ่งในสิ่งที่ตัวเองจะเรียน จะเป็น จนหลายคนต้อง โคนรีไทร์ออกไป ในที่สุด
กระทรวงศึกษาธิการต้องมีคำสั่งห้ามไม่ให้นักเรียนที่เรียนภาคปกติทั้งอาชีวะ และสายสามัญ
สมัครสอบเทียบเด็ดขาด

อีกตัวอย่างหนึ่งเป็นเกี่ยวกับการสร้างเจตีย์นั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่ยอมเสียเวลาเนิ่น
นานในการก่อสร้างรากฐานมั่นคง เพื่อผลในระยะยาวคือความคงทนถาวร สง่างาม มั่นคง เมื่อ
นั้นจึงค่อยก่อสร้างจนกระทั่งถึงยอดเจตีย์

ฌานและปัญญาก็เช่นเดียวกัน การที่มุ่งแต่ปัญญาอย่างเดียวโดยไม่สนใจเรื่อง
พื้นฐานความมั่นคงของจิตเสียก่อน โดยการทำให้เกิดฌานจากสมาธินั้น ผลที่ได้ย่อมเกิด
ปัญญาแต่เป็นปัญญาที่ไม่สมบูรณ์แบบ ดังนั้นการปฏิบัติธรรมเพื่อให้บรรลุปัญญาโดย

สมบุรณ์แบบนั้นจำเป็นต้องเจริญทั้งสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างต่อเนื่องและ
มั่นคงนั่นเอง

๔.๓ ฌานและปัญญาเป็นปัจจัยของกันและกัน

ฌานกับปัญญานั้นเป็นปัจจัยส่งเสริมกันและกันขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ดัง
พระพุทธพจน์ที่ว่า

“ผู้ไม่มีปัญญา ฌานย่อมไม่เกิด ผู้ไม่มีฌาน ปัญญาย่อมไม่เกิด ผู้ใดมีทั้งสองอย่าง
คือมีทั้งฌานทั้งปัญญาพร้อมแล้ว ผู้นั้นตั้งอยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน”^{๑๓} ในข้อพระบาลีนี้ควร
พิจารณาให้ดีว่า ปัญญากับฌานก็อาศัยกันและกัน

จากพระพุทธพจน์ แสดงให้เห็นว่าทั้งฌานและปัญญาต้องอาศัยกันและกันจะขาด
สิ่งใดสิ่งไปไม่ได้ หากผู้ใดมีทั้งฌานและปัญญาแล้ว ผู้นั้นย่อมอยู่ใกล้พระนิพพาน สามารถ
เข้าถึงปัญญาค้นสมบุรณ์ได้แน่นอน พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีปัญญาเป็นที่สุคน่าแสงสว่างมาสู่
โลก

การอุปบัติของพระพุทธเจ้าเหมือนการปรากฏของพระอาทิตย์และพระจันทร์ คือ
เป็นผู้ให้แสงสว่างแก่ชาวโลกทั้งกลางวันและกลางคืน หมายถึงว่า เป็นผู้นำธรรมะที่พระองค์
ตรัสรู้มาเผยแผ่สู่ชาวโลก สามารถดับความมืดมนอนธการ ดับอวิชชาในโลกนี้เสียได้ นำ
ความสงบ สันติสุข จากการบรรลุถึงปัญญาอันบริสุทธิ์นั่นเอง

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)^{๑๔} ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างฌานและ
ปัญญาไว้ใน หนังสือ พุทธธรรม ว่า สมถะแปลว่า ความสงบ แต่ที่ใช้ทั่วไป หมายถึงวิธีทำใจ
ให้สงบ จนตั้งเป็นสมาธิ ถึงขั้นได้ฌานระดับต่างๆคุ่มงหมายของสมถะ คือสมาธิ ซึ่งหมายถึง
เอาสมาธิขั้นสูงที่ทำให้เกิดฌาน ฌานมี ๔ ขั้น ระดับที่กำหนดคอรูปธรรมเรียกว่าอรุปฌาน มี ๔
ขั้น ทั้งรูปฌาน ๔ และอรุปฌาน ๔ เรียกรวมกันว่าสมาบัติ ๘ ภาวะจิตในฌานนับเป็นภาวะที่
สุขสงบผ่องใส ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว ไม่มีสิ่งรบกวนให้สะดุดหรือติดข้องใด ๆ เรียกว่า
ปราศจากนิวรณ์ ความหมายของสมถะคือ ตัวสมาธิ เป็นความหมายรองตามหลักวิชาทั้งฝ่าย
อภิธรรมและฝ่ายพระสูตร

^{๑๓} บุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๒/๑๔๕.

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๓๐๒-๓๒๖.

วิปัสสนาแปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่างๆในการฝึกฝนอบรมปัญญา ให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้น มันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นตามที่เราวาดภาพให้มันเป็น ด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) จนถอนความหลงผิด รู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ผลมุ่งหมายของสมณะคือ ฌาน ผลมุ่งหมายของวิปัสสนาคือญาณ (ปัญญา) หรือว่า สมณะนำไปสู่ฌาน วิปัสสนานำไปสู่ญาณ ข้อปฏิบัติมี ๔ อย่างที่ท่านกล่าวไว้ในบาลี คือ

๑. สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมณะนำหน้า (เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนากาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า)

๒. วิปัสสนापुพพังคมสมณะ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า (เรียกเต็มว่า วิปัสสนापुพพังคมสมถกาวนา การเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า)

๓. ยุคันท์ทสมถวิปัสสนา สมณะมีวิปัสสนาเข้าคู่กัน (เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายุคันท์ทกาวนา การเจริญสมณะและวิปัสสนาคบคู่ไปด้วยกัน)

๔. รัมมุตฺถจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้ เหวด้วย ธรรมุจฺจํ คือ ความพุ่งชานธรรมหรือตื่นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาที่ประสบในระหว่างว่าเป็นมรรค ผล นิพพาน)

ชโล อุทกภาชน^{๑๕} ได้กล่าวไว้ในหนังสือ การปฏิบัติจิตเข้าสู่ประตูพระนิพพาน และกฎแห่งกรรม พอสรุปความได้ว่า การปฏิบัติจิตเข้าสู่ประตูพระนิพพานนั้น แบ่งการปฏิบัติเป็น ๒ ขั้นตอน คือกระบวนการในการจัดระบบจิตให้เข้าสู่สมาธิตามหลักสมถกัมมัฏฐาน จนบรรลุวิสุทธิจิตขั้น โลกียฌาน ตั้งแต่ปฐมฌาน ถึงอรุณฌานทั้ง ๔ (รูปาวจรจิต และอรุณาวจรจิต) โดยมุ่งความหมายสุดท้าย คือ การฝึกจิตให้เกิดภาวะวิมุตติ หรือบรรลุพระนิพพานสามารถฝึกจิตบรรลุถึงขั้นสมาธิ ได้โดยรวดเร็วเมื่อได้จัดระบบจิตให้บริสุทธิ์ตามหลัก สมถกัมมัฏฐานและฝึกจิตสำนักบรรลุวิสุทธิจิตขั้น โลกียฌานขั้นสูงแล้วควรใช้ฐานของจิตขั้น โลกียฌานเป็นฐานเพื่อจัดระบบจิตทางวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป โดยเพิกถอนฌานออกเสียจากอารมณ์และใช้มหาสติปฏิฐาน ๔ พิจารณาแทน

^{๑๕} พ.ต.อ.ชโล อุทกภาชน, การปฏิบัติจิตเข้าสู่ประตูพระนิพพานและกฎแห่งกรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วัฒนกิจ, ๒๕๒๕), หน้า ๕-๕๑.

เดือน คำดี^{๑๖} ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธปรัชญา พอสรุปได้ว่า ความตั้งใจชอบ หมายถึง การฝึกฝน สำรวมใจ หรือข่มใจให้มีความสงบ ตั้งมั่น แน่วแน่ต่ออารมณ์ หรือสิ่งที่กำลังกำหนดพิจารณาจิตที่เป็นสมาธิ ย่อมมีกำลัง มีภาวะอันเหมาะสมที่จะเกิดปัญญาญาณและความหลุดพ้น ดังพระพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า “ฌานและปัญญา มีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นแหละใกล้พระนิพพาน”

พระเทพวิสุทธิกวี^{๑๗} (พิจิตร ฐิตวณฺโณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ การพัฒนาจิตพอสรุปได้ว่า กัมมัฏฐานเป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ถึงกับกล่าวได้ว่า ผู้ยังไม่เข้าใจหรือยังไม่ได้ปฏิบัติกัมมัฏฐาน ชื่อว่ายังไม่รู้จักพระพุทธศาสนา กัมมัฏฐานมี ๒ อย่างคือ ๑. สมถกรรมฐาน หรือ สมถภาวนา ๒. วิปัสสนากรรมฐาน หรือ วิปัสสนาภาวนา

การบำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานหรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็เพื่อทำจิตใจให้สงบส่วนการบำเพ็ญ วิปัสสนากัมมัฏฐาน หรือ วิปัสสนาภาวนา ก็เพื่อให้เกิดปัญญา เพื่อกำจัด อวิชชาอันเป็นต้นตอของกิเลสทั้งปวงได้ในที่สุด สมดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

ถาม “บำเพ็ญสมถะเพื่ออะไร”

ตอบ “เพื่ออบรมจิต”

ถาม “อบรมจิตเพื่ออะไร”

ตอบ “เพื่อละระาคะ”

ถาม “บำเพ็ญวิปัสสนาเพื่ออะไร”

ตอบ “เพื่ออบรมปัญญา”

ถาม “อบรมปัญญาเพื่ออะไร”

ตอบ “เพื่อละอวิชชา”^{๑๘}

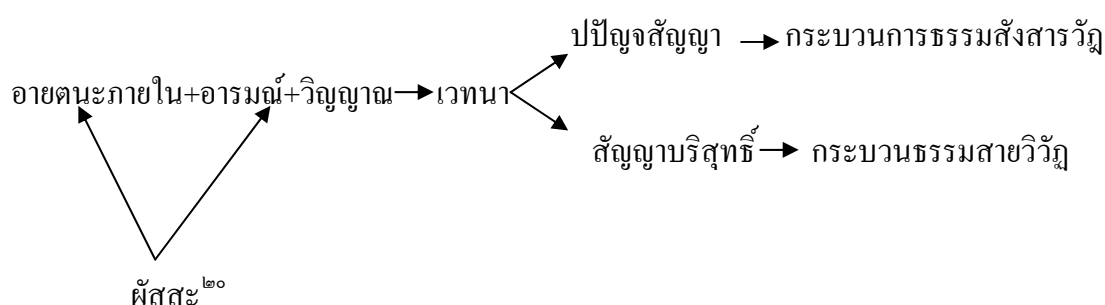
^{๑๖} เดือน คำดี, พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วัฒนา , พ.ศ.๒๕๓๔), หน้า ๓๘-๓๙.

^{๑๗} พระเทพวิสุทธิกวี(พิจิตร ฐิตวณฺโณ), การพัฒนาจิต ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย , ๒๕๓๘), หน้า ๓๐-๓๑.

^{๑๘} อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

ไชยพล อภินัฐลีลา^{๑๕} ศึกษาเปรียบเทียบวิธีพัฒนาภูมิปัญญาตามพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ กล่าวถึงหลักการพัฒนาภูมิปัญญาตามแนวพุทธศาสนาพอสรุปได้ว่า การเห็นความจริงทั้งหมด ทั้งโดยโครงสร้างและกฎเกณฑ์ ทำให้เข้าใจธรรมชาติทั้งหมดโดยรวม เปรียบได้กับการเรียนรู้แบบนก คือ เมื่อต้องการเรียนรู้โลกก็ออกไปอยู่เหนือโลก แล้วมองโลกที่เดียวโดยภาพรวมด้วยปัญญาที่ล้าลึกละเอียดกว้างขวาง มีข้อจำกัดตรงที่ว่าบุคคลที่จะสามารถฝึกฝนแบบนี้ได้นั้นต้องมีพื้นฐานทางด้านจิตใจและสติปัญญาดีพอสมควร และดำเนินชีวิตตามรูปแบบเฉพาะเพื่อบำเพ็ญเพียร จึงจะบรรลุผลสูงสุด สำหรับบุคคลธรรมดาที่อาจฝึกฝนสร้างสรรค์ปัญญาตามวิธีดังกล่าวได้ โดยได้ผลตามสมควรแก่การฝึก แต่อาจไม่บรรลุผลสูงสุด

**แผนผังแสดงความสัมพันธ์กันและปัญหาเป็นปัจจัยของกันและกัน
ในกระบวนการพัฒนาสู่ปัญญา**

จากแผนผังนี้ สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น การรับรู้จะเป็นแบบเสพเสวยโลก (สังสารวัฏ) หรือว่าเป็นการรับรู้แบบวิวิฏ (ความหลุดพ้น) จะอยู่ที่ สัจจัญญา คือการจำได้หมายรู้อารมณ์ซึ่งจะเป็นสิ่งที่ทำให้การรับรู้ นั้นเป็นไปในด้านวิวิฏหรือสังสารวัฏ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ฐานที่เป็นจุดแห่งปัญญา กับอวิชชา ก็คือ สัจจัญญา และสติปัญญาที่

^{๑๕} ไชยพล อภินัฐลีลา, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการพัฒนาภูมิปัญญาตามแนวพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๒), บทคัดย่อ.

^{๒๐} ลักขณวัฒน์ ปาละรัตน์, “ญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นประสบการณ์นิยมหรือไม่?”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (ภาควิชาปรัชญา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘๑.

จะทำให้หลุดพ้น ข้ามพ้นจากอวิชชา ต้องเป็นสัตถุญญาบริสุทธฺ์ เมื่อฐานที่เป็นสัตถุญญาบริสุทธฺ์แล้ว ย่อมเข้าสู่กระบวนการพัฒนาปัญญาได้อย่างสูงสุด การได้สัตถุญญาบริสุทธฺ์จากองค์ฌานเป็นสิ่ง ที่จำเป็นต้องทำให้เกิดขึ้นในจิต เพราะสามารถดับนิรวณฺ์ ๕ ได้เด็ดขาดในขณะที่ดำรงฌาน เมื่อนั้นจึงอาศัยสัตถุญญาบริสุทธฺ์คือฌานนี้ เป็นบาทเป็นฐานในการดับอวิชชาต่อไป ตาม ครอบครองของมหาสติปัญญานี้ต่อไป

๔.๔ กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยมีฌานเป็นบาทฐาน

กระบวนการพัฒนาปัญญา โดยมีฌานเป็นบาทฐานนั้น ผู้ปฏิบัติต้องปฏิบัติ สมถ กัมมัฏฐานจนบรรลุฌาน คือมีจิตเป็นสมาธิ แล้วจึงเจริญปัญญาต่อไป ดังมีรายละเอียดดังนี้

๔.๔.๑ กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยมีฌานเป็นบาทฐาน

สามารถจำแนก ได้ ๒ วิธีดังนี้

๑. ตามลักษณะภาวะ

๒. ตามลักษณะอภิญญา

อธิบายได้ดังนี้

๑. ตามภาวะแห่งสมถะและวิปัสสนา

วิปัสสนานำไปสู่ฌาน ข้อปฏิบัติมี ๓ อย่างที่ท่านกล่าวไว้ในบาลี คือ^{๒๑}

๑. สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมถะนำหน้า (เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคม วิปัสสนากาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า)

๒. วิปัสสนापुพพังคมสมถะ สมถะมีวิปัสสนานำหน้า (เรียกเต็มว่า วิปัสสนापुพ พังคมสมถะกาวนา การเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า)

๓. ยุคนัทรสมถวิปัสสนา สมถะมีวิปัสสนาเข้าคู่กัน (เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนา ยุคนัทรกาวนา การเจริญสมถะและวิปัสสนาควคู่ไปด้วยกัน)

^{๒๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๓๐๒-๓๒๖.

พวกฆานลาภีบุคคล เมื่อเจริญวิปัสสนานั้น กรณีเจริญปฐมฌาน แบ่งออกเป็น ๒
กรณี ดังนี้

กรณีที่ ๑ ไม่ได้เข้าฌาน และไม่ได้พิจารณาองค์ฌานโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง
อนัตตา

กรณีที่ ๒ เข้าปฐมฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานของปฐมฌาน โดยความเป็น
อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ฐานคามินีวิปัสสนาญาณ ที่เกิดขึ้นกับพวกฆานลาภีบุคคลเหล่านี้ ก็ย่อมไม่มี
อำนาจพิเศษที่จะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายต่อองค์ฌาน ๕ (วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา)
เช่นเดียวกัน ฉะนั้น โสคาปัตติมักคจิตที่เกิดขึ้น ก็ต้องสงเคราะห์เข้าไปในปฐมฌาน โสคาปัตติ
มักคจิตเสมอ สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็น โลกุตตระ
ซึ่งเป็นเหตุออกจากวิภูฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุนิเบ็องตัน สัจจจากกาม
ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ฌานมีองค์ ๕
คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุขและเอกัคคตา ก็เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปฐมฌาน^{๒๒}

๒. ตามลักษณะแห่งอภิญญา มี ๒ กรณีคือ

๒.๑) กรณีได้อภิญญา

เมื่อนั่งสมาธิเข้าปัญจฌาน (ตามพระอภิธรรม หรือจตุตถฌานตามพระสูตรและ
ได้อภิญญาด้วย) มีอารมณ์ของฌาน คือ อุเบกขา เอกัคคตา ให้พิจารณาตาม ฌานจักขุ โดย
อาศัยทางเลือกได้ ๔ ช่องทาง คือ

๑.๑) อาศัยธรรมานุปีสนาสติปัญฐาน

๑.๒) อาศัยจิตตานุปีสนาสติปัญฐาน

๑.๓) อาศัยเวทนานุปีสนาสติปัญฐาน

๑.๔) อาศัยกายานุปีสนาสติปัญฐาน

เหตุที่ยกธรรมมาเป็นอันดับแรกนี้ เหตุเพราะการพัฒนาปัญญาโดยสัมพันธ์กับ
ฌานนั้น ได้ธรรมะหรือองค์ธรรมจากฌาน ซึ่งเป็นการข่มกิเลส เบื้องต้นได้แล้ว โดยธรรมะ
จากองค์ ฌาน เป็นบาทฐาน ดังนั้น ความสำคัญอันดับแรกคือ เกิดธรรมะขึ้นภายในจิต หรือ

^{๒๒} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๒๘/๔๑๕.

เกิดอายตนะสัมผัสผ่านในจิตเป็นสัญญา ที่เป็นมหัคคตจิต (จิตที่มีองค์ฌาน เป็นมหากุศลอย่าง ยิ่ง) อายตนะที่เกิดขึ้นเป็นอายตนะภายในใจที่ละเอียด อาทิ โสมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนาและ ในองค์จตุตถฌานจะมี เอกัคคตารมณ์ปรากฏทางใจด้วย นอกจากนี้ก็มีอายตนะที่สัมผัสภายนอก ด้วย รวมได้เป็นทั้ง อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ ดังนั้นสามารถใช้ธรรมะดังกล่าว เป็นบาท ฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาต่อไป ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และหนังสือระดับอรรถกถาจารย์ ดังนี้

การเจริญปัญญาโดยอาศัยฌานเป็นบาทฐานนี้เป็นการบรรลุปัญญาขั้นสมบูรณ์ที่ เรียกว่า “อุกโตภาควิมุตติ” และอุกโตภาควิมุตตินี้ มีความสัมพันธ์ทั้งในเรื่องของ ฌาน และ ปัญญา ตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า

“ ฌานและปัญญามีในผู้ใด ผู้นั้นแล อยู่ใกล้พระนิพพาน”^{๒๓}

ดังปรากฏในพระไตรปิฎกว่า ผู้เป็นอุกโตภาควิมุตติ คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม ฯลฯ บรรลุ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌานได้ สัมผัสอายตนะคือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌานนั้นด้วยกาย รู้ชัดอายตนะคือ ปฐมฌาน ทุตติย ฌาน ตติยฌาน จตุตถฌานนั้นด้วยปัญญา

ภิกษุล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานบรรลุสัญญาเวทียตนิโรชอยู่ อาสวะ ทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา สัมผัสอายตนะคือสัญญาเวทียตนิโรชนั้น ด้วยกายโดยประการนั้นๆอยู่ และเธอรู้ชัดอายตนะคือสัญญาเวทียตนิโรชนั้นด้วยปัญญา แล้ว

จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวสามารถสรุปได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนา แบบอาศัย ฌานเป็นบาทฐานนี้ นั้นเป็นเหตุให้เข้าใกล้พระนิพพานได้มาก เพราะมีการอาศัย ฌาน จาก สมถกรรมฐาน เป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาต่อไป จึงเป็นเหตุให้ได้ผลในการเข้า พระ นิพพานได้ง่าย รวมทั้งเกิดปัญญาแตกฉานด้วย เช่น ได้วิชาสาม ได้ฉฬภิญโญ ได้ ปฏิสัมภิทาญาณ ซึ่งเป็นลักษณะของพระอรหันต์แบบ อุกโตภาควิมุตตินั่นเอง

การเจริญวิปัสสนาแบบอาศัยฌานเป็นบาทฐานนี้ เรียกว่า อุกโตภาควิมุตติ มี ความสำคัญตรงที่สามารถเอาฌาน มาเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาด้วยการเห็นด้วย ปัญญา ว่าฌานที่ผ่านทางอายตนะนั้นมีลักษณะเป็นอย่างไรซึ่งเข้าข่ายในมหาสติปัฏฐานสี่ ใน

^{๒๓} คุรยละเอียดใน พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๕.

^{๒๔} อ.จ.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๔/๕๓๘-๕๓๙.

หมวดอายตนะบรรพ ในช่องทางเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานได้นั่นเอง หรือหากชำนาญในการเข้าวิปัสสนาในหมวดอื่นก็สามารถเลือกทำได้ตามวาสนา บารมีของตน

๑.๑) กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยฌานเป็นบาทฐาน โดยอาศัย ธรรมที่เป็นที่ตั้งให้เกิดสติ เรียกว่า “ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน”

เนื่องจากขณะเข้าฌานนั้นปราศจากนิวรณ์ ๕ การพิจารณาวิปัสสนาจึงว่องไวกว่าแบบ ขณิกสมาธิมาก(ไม่ต้องฝ่าฟันมาก) สามารถเข้าสู่วิปัสสนาแบบนี้ ได้ ๔ แบบ คือ

๑.๑.๑) ชั้นบรรพ

๑.๑.๒) อายตนะบรรพ

๑.๑.๓) โพชฌงคบรรพ

๑.๑.๔) สัจจบรรพ

๑.๑.๕) ปฏิจสมุปบาท

ดังมีรายละเอียด ดังนี้

๑.๑.๑) **ชั้นบรรพ** (หมวดว่าด้วยขั้น) หมายถึง ให้เจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยตั้งสติไว้ที่ฐานคือ ขั้น ๕ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยมีวิธีสอนดังนี้

๑) รูป ให้พิจารณาเห็นเป็นไปตามลำดับ คือ พิจารณาว่า รูปเป็นอย่างไรเกิดขึ้นอย่างนี้และดับไปอย่างไร รูป คือ สภาพที่แตกสลาย แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ มหาภูตรูป กับ อุปาทายรูป^{๒๕}

๒) เวทนา ให้พิจารณาเห็นเป็นไปตามลำดับคือ พิจารณาว่าเวทนาเป็นอย่างไรเกิดขึ้นอย่างนี้ และดับไปอย่างไร

เวทนา คือความรู้สึก แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ สุขเวทนา (ความรู้สึกเป็นสุข) ทุกขเวทนา (ความรู้สึกเป็นทุกข์) และอทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่เป็นสุขไม่เป็นทุกข์)^{๒๖}

๓) สัญญา ให้พิจารณาเห็นเป็นไปตามลำดับ คือ พิจารณาว่าสัญญาเป็นอย่างไรเกิดขึ้นอย่างนี้ และดับไปอย่างไร

^{๒๕} ที.สี.(บาลี) ๘/๔๕๘/๔๓๑,อภิ.วิ.(บาลี) ๓๔/๕๐๔/๑๘๔.

^{๒๖} ส.สพ.(บาลี) ๑๘/๒๕๕/๒๘๗. เวทนายังแบ่งออกเป็นเวทนา ๕ และเวทนา ๖ ได้อีกดู ส.สพ. ๑๘/๔๓๒/๒๘๗.

สัญญา คือ ความจำได้หมายรู้ ความกำหนดหมาย แบ่งออกได้เป็น ๖ ประเภทคือ รูปสัญญา (ความจำได้หมายรู้รูป) สัทสัญญา (ความจำได้หมายรู้เสียง) คันธสัญญา (ความจำได้หมายรู้รส) โภกสัญญา (ความจำได้หมายรู้สัมผัสทางกาย) ฆรมสัญญา (ความจำได้หมายรู้ธรรมารมณ์คือสัมผัสทางใจ)^{๒๓}

๔) สังขาร ให้พิจารณาเห็นไปตามลำดับ คือพิจารณาว่าสังขารเป็นอย่างไร เกิดขึ้นอย่างไรและดับไปอย่างไร

๕) วิญญาณ ให้พิจารณาเห็นไปตามลำดับ คือพิจารณาว่าวิญญาณเป็นอย่างไร เกิดขึ้นอย่างไรและดับไปอย่างไร^{๒๔}

ผลที่เกิดจากการปฏิบัติเช่นนี้ จะทำให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นธรรมภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้างจนกระทั่งเห็นชัดว่ามีแต่ธรรม อยู่ในความเห็นนั้นไม่ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิ ปราศจากความยึดมั่นถือมั่น^{๒๕}

๑.๑.๒) **อายตนะบรรพ** (หมวดว่าด้วยอายตนะ) หมายถึงให้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยตั้งสติไว้ที่ฐาน คือ อายตนะ ซึ่งแบ่งออกได้เป็น อายตนะภายในคือ จักขุ (ตา) โสตะ (หู) ฆานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กาย) มโน (ใจ) และอายตนะภายนอกคือรูป เสียง กลิ่น รส โภกสัญญาและธรรมารมณ์ โดยพิจารณาดังนี้

มโนกับธรรมารมณ์ ให้รู้จักมโน ให้รู้จักธรรมารมณ์ และให้รู้จักมโนกับธรรมารมณ์ อันเป็นที่อาศัยให้สังโยชน์เกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยวิธีใด ให้รู้จักวิธีนั้น สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียด้วยวิธีใด ให้รู้จักวิธีนั้น สังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยวิธีใด ให้รู้จักวิธีนั้น

ผลที่เกิดจากการปฏิบัติเช่นนี้ จะทำให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมในภายใน พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมใน

^{๒๓} อ.จ.ภก. (บาลี) ๒๒/๖๑/๕๑.

^{๒๔} คุราลละเอียดใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๒๑/๕๕.

^{๒๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๓/๒๕๕

ธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง จนกระทั่งเห็นชัดว่ามีแต่ธรรมอยู่ในความเห็นนั้น ไม่ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิปราศจากความยึดมั่น^{๓๐}

๑.๑.๓) โทษณงคบรรพ (หมวดว่าด้วยโทษณงค) หมายถึง ให้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยตั้งสติไว้ที่ฐาน คือ โทษณงค ๆ หมายถึง องค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้มี ๗ ประการ ซึ่งจะเกิดและเจริญขึ้นขณะบำเพ็ญสติปัฏฐาน ๔ ในส่วนที่เป็นสัมมาสติ โดยให้พิจารณา ดังนี้

๑) สติสัมโทษณงค เมื่อสติสัมโทษณงคมีอยู่ ณ ภายในจิต ให้รู้ชัดว่าสติสัมโทษณงคมีอยู่ ณ ภายในจิต หรือ เมื่อสติสัมโทษณงคไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ก็ให้รู้ชัดว่า สติสัมโทษณงค ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ให้รู้ชัด วิธีที่จะทำให้สติสัมโทษณงคที่เกิดขึ้นแล้วบริบูรณ์ต่อไป ฯลฯ

ผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติเช่นนี้จะทำให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมในภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง จนกระทั่งเห็นชัดว่ามีแต่ธรรมอยู่ในความเห็นนั้น ไม่ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิปราศจากความยึดมั่น^{๓๑}

๑.๑.๔) สัจจบรรพ (หมวดว่าด้วยสัจจะ) หมายถึง ให้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยตั้งสติไว้ที่ฐาน คือ สัจจะ ๔ อันได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค โดยวิธีสอนดังนี้

๑) อริยสัจ ๔

๑.๑) ทุกข์ ให้พิจารณาเห็นว่าทุกข์ที่เป็นอริยสัจ (ของจริงที่ไม่ผันแปร) ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจความคับแค้นใจ การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ความไม่ได้สมปรารถนา โดยสรุปแล้วก็ได้แก่ขันธอันเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

^{๓๐} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๘๕/๓๐๐.

^{๓๑} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๘๕/๓๐๑.

๑.๒) สมุทัย ให้พิจารณาเห็นว่า สมุทัย (เหตุแห่งทุกข์) ที่เป็นอริยสัจได้แก่ ตัณหา (ความอยาก) ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา และให้พิจารณาเห็นว่า ตัณหานี้เกิด และตั้งอยู่ด้วยอายตนะภายในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก

๑.๓) นิโรธ ให้พิจารณาเห็นว่า นิโรธ (ความดับ) ที่เป็นอริยสัจ ได้แก่ความ สාරอกและความดับโดยไม่เหลือ ความสละ ความส่งคืน ความปล่อยวาง ความไม่มีอาลัยใน ตัณหา และให้พิจารณาเห็นว่า การดับตัณหานี้ ให้ดับที่อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ วิญญาณ

๑.๔) มรรค ให้พิจารณาเห็นว่ามรรค (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) มี ๘ องค์ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ และให้พิจารณาเห็นต่อไปว่า

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หมายถึง ความรู้จักทุกข์ ความรู้จักเหตุ เกิดทุกข์ ความรู้จักความดับทุกข์ ความรู้จักข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ หมายถึง ดำริในการออกจากกาม ดำริในความไม่ พยาบาท ดำริในอันไม่เบียดเบียน

สัมมาวาจา เจรจาชอบ หมายถึง เว้นจากการพูดเท็จ เว้นจากการพูดส่อเสียด เว้น จากการพูดคำหยาบ เว้นจากการพูดเพื่อเอื้อ

สัมมากัมมันตะ การงานชอบ หมายถึง เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการถือเอา สิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เว้นจากการประพฤตินอกใจ

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ หมายถึง เว้นจากการเลี้ยงชีพที่ผิดต่างๆแล้วเลี้ยงชีวิต ด้วยการเลี้ยงชีพชอบ

สัมมาวายามะ เพียรชอบ หมายถึง เพียรระวังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นเพียรรักษากุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่

สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ หมายถึง พิจารณาเห็นกาย เวทนา จิต ธรรม มีความเพียร มี สติ มีสัมปชัญญะ กำจัดความยินดียินร้ายในโลกได้

สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ หมายถึง สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม จนบรรลु ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ตามลำดับ

ผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติเช่นนี้จะทำให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมในภายใน บ้าง พิจารณาเห็นธรรมในภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้างจนกระทั่งเห็นชัดว่ามีแต่ธรรมอยู่ในความเห็นนั้น ไม่ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิปราศจากความยึดมั่นถือมั่น^{๓๒}

๑.๑.๕) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ ธรรมที่เป็นปัจจัยอาศัยกันและกันเกิดขึ้นหรือการเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน การที่มีสิ่งนี้ จึงมีสิ่งนี้หรือว่าเพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงเกิดสิ่งนี้ขึ้นมา ทำนองเดียวกันกับปุเป็ปัจจัยให้เกิดพ่อ พ่อเป็นปัจจัยให้เกิดเราเป็นต้น (ธรรมหมวดนี้มีความเกี่ยวโยงกันไปเหมือนลูกโซ่) มี ๑๒ ประการ ใน ๑๒ ประการนี้ท่านได้แบ่งออกเป็น ๒ สายคือ

สายที่ ๑ กระบวนการเกิดขึ้น เรียกว่า สมุทวาร เป็นต้นว่า

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา และมรณะ (แล้วความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ ก็ย่อมเกิดติดตามชาติมา)

สายที่ ๒ กระบวนการดับเรียกว่า นิโรธวาร ซึ่งถือว่าเป็นการย้อนกลับ เช่น

เพราะอวิชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับวิญญูณจึงดับเป็นต้น (แล้วความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ ก็ดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมิได้ด้วยประการฉะนี้)

๑.๒) กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยฌานเป็นบาทฐาน อาศัยจิต จิตที่เป็นที่ตั้งให้เกิดสติเรียกว่า “จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน”

พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงการพิจารณาจิตประเภทต่าง ๆ โดยมีวิธีสอนให้พิจารณาดังนี้

^{๓๒} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๘๕/๓๐๑.

- ๑) พิจารณาจิตมีราคะ ได้แก่ เมื่อจิตมีราคะก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ
- ๒) พิจารณาจิตปราศจากราคะ ได้แก่ เมื่อจิตไม่มีราคะก็รู้ชัดว่าจิตไม่มีราคะ
- ๓) พิจารณาจิตมีโทสะ ได้แก่ เมื่อจิตไม่มีโทสะ ก็รู้ชัดว่าจิตไม่มีโทสะ
- ๔) พิจารณาจิตปราศจากโทสะ ได้แก่ เมื่อจิตไม่มีโทสะ ก็รู้ชัดว่าจิตไม่มีโทสะ
- ๕) พิจารณาจิตมีโมหะ ได้แก่ เมื่อจิตมีโมหะก็รู้ชัดว่าจิตมีโมหะ ฯลฯ

ในกรณี กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยมีฉานเป็นบาทฐานนี้ สำหรับผู้มีฉานสามารถเจริญ จิตตานุสัสสนาได้หลายวิธี หรือจำเพาะจากฉานที่ได้ ก็จะมีลักษณะเป็นแบบจิตที่เป็นมหัคคตะนั้นเอง ด้วยวิธีนี้ ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

“ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิต พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยค้นหาและทวิภูมิจิตอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก”^{๓๓}

๑.๓) กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยฉานเป็นบาทฐาน อาศัยเวทนาเวทนาที่เป็นที่ตั้งให้เกิดสติเรียกว่า “เวทนานุสัสสนาสติปัฏฐาน”

ในขณะที่ทรงฉานปัญจมนานนั้น มีอารมณ์ อุเบกขา และเอกัคคตตาเป็นหลัก ดังนั้นควรพิจารณาดังนี้

๑.๑ พิจารณาทุกข์ขมสุขเวทนา (ความรู้สึกลึกไม่ทุกข์ไม่สุข) ได้แก่ เสวยเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุข

๑.๒ พิจารณาทุกข์ขมสุขเวทนามีอามิส ได้แก่ เสวยเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุข ก็รู้ชัดว่าเราเสวยเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุข มีอามิส

๑.๓ พิจารณาทุกข์ขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ได้แก่ เสวยเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุข ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่าเราเสวยเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุข ไม่มีอามิส

ผลที่เกิดจากการปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในบ้าง พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นเวทนาทั้งภายในทั้ง

^{๓๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔.

ภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือ ความเกิดขึ้นในเวทนาบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความ
เสื่อมในเวทนาบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความเสื่อมในเวทนาบ้าง
จนกระทั่งเห็นชัดว่ามีแต่เวทนาเท่านั้น ในความเห็นนั้น ไม่ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิ
ปราศจากความยึดมั่น^{๓๔}

๑.๔) กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยฌานเป็นบาทฐาน อภัยกาย กายที่
เป็นที่ตั้งให้เกิดสติเรียกว่า “กายานุปัสสนาสติปัญญา”

ในพระไตรปิฎกได้แบ่งออกเป็นหมวดและเสนอวิธีสอนไว้ดังนี้

๑) ปฏิคุณนสติการบรรพ (หมวดว่าด้วยการพิจารณาถึงสิ่งที่น่าเกลียด) หมายถึง
ให้พิจารณาร่างกายให้เป็นของน่าเกลียด โดยมีวิธีสอนให้พิจารณาเห็นร่างกายตั้งแต่ปลายเท้า
จรดศีรษะ ซึ่งมีหนังหุ้มโดยรอบเต็มไปด้วยของไม่สะอาด นานาชนิด คือ ผม ขน เล็บ ฟัน
หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังพืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหาร
ใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูล
(ปัสสาวะ)

พระพุทธเจ้าทรงสอนผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานด้วยการตั้งสติกำหนดพิจารณาร่างกายให้
เห็นเป็นของน่าเกลียดว่าให้พิจารณาร่างกายเหมือน ได้มีปาก ๒ ข้าง เค็มไปด้วยขี้
ชาติต่างๆ คือ ขี้สาหล่า ขี้วเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง งา ขี้สาธรร คนผู้มีตาดี(ไม่บอด) แก่ได้
นั้นออกก็จะเห็นได้ว่า นี่ขี้สาหล่า นี่ขี้วเปลือก นี่ถั่วเหลือง นี่ถั่วเขียว นี่งา นี่ขี้สาธรร^{๓๕}

ผลที่เกิดจากการปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นกายในกายภายใน
บ้าง...พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความเสื่อมในกายบ้างจนกระทั่งเห็นชัดว่ามี
แต่กายเท่านั้น ในความเห็นนั้น ไม่ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิ ปราศจากความยึดมั่น^{๓๖}

๒) ธาตุมนสติการบรรพ คือ หมวดว่าด้วยการพิจารณาโดยความเป็นธาตุ หมายถึง
ให้พิจารณาเห็นร่างกายว่ามีธาตุต่างๆ โดยมีวิธีสอน คือ ให้พิจารณาแยกว่า ร่างกายนี้มีทั้งปฐวิ
อาโป เตโช วาโย

^{๓๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๐/๒๕๕-๒๕๖.

^{๓๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๗/๒๕๑.

^{๓๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๐/๒๕๕-๖.

พระพุทธเจ้าทรงสอนผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ด้วยการตั้งสติกำหนด พิจารณาร่างกายโดยความเป็นธาตุ ให้พิจารณาเหมือนคนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ขยัน ฆ่าโคแล้วแบ่งออกเป็นส่วนๆ^{๓๓}

ผลการปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน...จนกระทั่งเห็นชัดว่า มีแต่กายอยู่ในความเห็นนั้น ไม่ประกอบด้วย ตัณหา และทิฏฐิ ปราศจากความยึดมั่น

๓) นวสีวลีภยบรรพ (หมายความว่าด้วยการพิจารณาเห็นศพในป่าช้า) หมายถึงให้พิจารณาเห็นร่างกายให้เป็นเหมือนศพที่ทิ้งในป่าช้าโดยมีวิธีสอนดังนี้

๓.๑) ให้พิจารณาเห็นร่างกายเหมือนศพในป่าช้า ซึ่งตายแล้ว ๑ วัน บ้าง ๒ วัน บ้าง ๓ วัน บ้าง มีสีเขียวน่าเกลียด มีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด

๓.๒) ให้พิจารณาเห็นร่างกายเหมือนศพในป่าช้า ถูกฝูงกาจิกกินอยู่บ้าง ฝูงนก ตะกรุมจิกกินอยู่บ้าง ฝูงแร้งจิกกินอยู่บ้าง ฝูงสุนัขกัดกินอยู่บ้าง ฝูงสุนัขจิ้งจอกกัดกินอยู่บ้าง หมูสัตว์ตัวเล็กๆ ต่างกัดกินอยู่บ้าง

๓.๓) ให้พิจารณาเห็นร่างกายเหมือนศพในป่าช้า ที่เป็นร่างกระดูก ยังมีเนื้อแต่ยังมีเลือด ยังมีเส้นเอ็นผูกมัดอยู่

๓.๔) ให้พิจารณาเห็นร่างกายเหมือนศพในป่าช้า ไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือด ยังมีเส้นเอ็นผูกมัดอยู่

๓.๕) ให้พิจารณาเห็นร่างกายเหมือนศพในป่าช้า ที่เป็นร่างกระดูก ไม่มีเนื้อและเลือดแล้ว ยังมีเส้นเอ็นผูกมัดอยู่

๓.๖) ให้พิจารณาเห็นร่างกายเหมือนศพในป่าช้า ที่เป็นกระดูกไม่มีเส้นเอ็นผูกมัด กระจัดกระจายไปในทิศต่างๆ คือกระดูกมือไปทางหนึ่ง กระดูกเท้าไปทางหนึ่ง กระดูกแข้งไปทางหนึ่ง กระดูกขาไปทางหนึ่ง กระดูกสะเอวไปทางหนึ่ง กระดูกหลังไปทางหนึ่ง กระดูกสันหลังไปทางหนึ่ง กระดูกซี่ข้างไปทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกไปทางหนึ่ง กระดูกไหล่ไปทางหนึ่ง กระดูกแขนไปทางหนึ่ง กระดูกคอไปทางหนึ่ง กระดูกคางไปทางหนึ่ง กระดูกฟันไปทางหนึ่ง กระโหลกศีรษะไปทางหนึ่ง

๓.๗) ให้พิจารณาเห็นร่างกายเหมือนศพในป่าช้า ที่เป็นกระดูก มีสีขาวเหมือนสีสังข์

^{๓๓} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๗๔/๒๕๒.

๓.๘) ให้พิจารณาเห็นร่างกายเหมือนศพในป่าช้า เป็นกระดูกกองเรียงรายเกินปี
หนึ่งขึ้นไป

๓.๙) ให้พิจารณาเห็นร่างกายเหมือนศพในป่าช้า ที่เป็นกระดูกเป็นจุกแล้ว

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้พิจารณาแล้วนำเข้ามาเปรียบเทียบกับร่างกายนี้ว่าแม้
ร่างกายนี้ก็ต้องเป็นอย่างนี้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้

ผลที่เกิดจากการปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมเป็นเช่นที่กล่าวมา จนกระทั่ง.....เห็นชัดว่า มี
แต่กายอยู่ในความเห็นนั้น ไม่ประกอบด้วยตัณหาและทิฐิ ปราศจากความยึดมั่น

**กรณีกระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยฌานเป็นบาทสำหรับผู้ได้อภิญญา โดย
เข้าฌาน ๔ แล้วพิจารณาวิปัสสนา**

ดังที่หลังจากที่พระสมณ โคดมทรงเสวยอาหารตามปกติแล้ว ร่างกายก็มีกำลังขึ้น
พระองค์จึงทรงเริ่มกระทำความเพียรทางจิต โดยเพ่งอารมณ์เดียวอยู่จนจิตเป็นสมาธิ ต่อมาจึง
ทรงฌาน ๔ ยังไม่เข้าถึงฌาน ๘ ดังที่เคยประพฤติมา เมื่อถึงฌาน ๔ ก็หันมาพิจารณาธรรม ได้
บรรลุนุพเพนิวาसानุสสติญาณ ในยามตื่น แห่งวิสาขปุณณมี ในยามที่ ๒ ได้ทรงบรรลุนุ
จตุปปาตญาณ ใน ยามสุดท้ายได้ทรงบรรลุนุ อสวกขยญาณ สิ้นอัสวกิเลส บรรลุเป็นพระ
สัมพันธัญญุตญาณ สิ้นอัสวกิเลสบรรลุเป็นพระสัมพันธัญญุพุทธเจ้าในโลก ตรงกับวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ
เดือน ๖ ด้วยการค้นคว้าปฏิบัติเอง การได้บรรลุนี้เอง พระองค์จึงได้นำมาว่า พระสัมมาสัมพุทธ
เจ้า^{๓๘}

๒. กรณีไม่ได้อภิญญา

การเข้าสู่วิปัสสนาสำหรับผู้ได้เพียงสมาธิ ขึ้นฌานใดฌานหนึ่ง (ถึงอัปปนาสมาธิ
หรือได้ฌานใด ๆ แล้ว) แต่ยังไม่ถึงฌาน ๔ (ไม่ได้อภิญญา)

เมื่อทราบว่าตัวเองมีบุญบารมีไม่พอต่อการได้อภิญญาแต่ได้ฌานใดฌานหนึ่ง
แล้วสามารถเข้าสู่วิปัสสนาได้โดยมุ่งทำลายอัสวะให้เด็ดขาด โดยไม่พะวงคุณสมบัติพิเศษ
อื่นๆ (คุณสมบัติพิเศษอาจเกิดขึ้นเมื่อสิ้นอัสวะแล้วก็ได้) ซึ่งมีวิธีการปฏิบัติดังนี้คือ

^{๓๘} พระมหาจรรณ สมณน้อย, คู่มือ เตรียมสอบ น.ธ.เอก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๑๖.

๑) อาศัยสมาธิขั้นใดขั้นหนึ่ง เป็นฐานเป็นบาท ทำการพิจารณาอารมณ์ของ วิปัสสนาไปตามลำดับ จนได้ความรู้กระจ่างแจ้งในอารมณ์นั้นๆ เป็นอย่างๆ ไป สมาธิที่มี กำลังเพียงพอ คือ ฌานที่ ๔ ถ้าต่ำกว่านั้นมีกำลังอ่อน จะไม่เห็นเหตุแจ่มชัด จะเป็นผู้กวัดแกว่ง ไม่มีกำลังพอจะกำจัดอาสวะได้ ให้ผู้มีภูมิสมาธิขั้นต่ำนั้น พึงทำการเข้าสมาธิสลับกับการพิจารณาเรื่อยไปจึงจะได้ผล อย่างมีแต่พิจารณาหน้าเดียว จิตจะพุ่งในธรรมเกินไป แล้วจะ หลงสัญญาตัวเองว่าเป็นวิปัสสนาญาณไป

๒) พิจารณาขั้น ๕ อันเป็นที่อาศัยของอาสวะนั้น ให้เห็นแจ้งโดยไตรลักษณ์ แจ่มแล้วแจ่มอีกเรื่อยไปจนกว่าจะถอนอาสวะในขั้น ๕ ได้เด็ดขาด จิตใจจึงจะมีอำนาจเหนือ ขั้น ๕ รู้เท่าทันขั้น ๕ ตามเป็นจริง อาสวะก็ตั้งไม่ติด จิตใจก็บรรลุดังความสิ้นอาสวะเต็ม เปี่ยม ชื่อว่าบรรลุดาสดักขณญาณด้วยประการฉะนี้^{๓๕}

นอกจาก พิจารณาอิริยาบถนั่งแล้ว สามารถพิจารณาในขณะที่เข้าฌาน (การ พิจารณา อาจพิจารณาวิปัสสนาภูมิ อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามถนัด หรือหลายอย่างก็ได้ ให้ผล บรรลุเหมือนกัน เช่น พิจารณาอริยสัจสี่แล้ว ก็อาจพิจารณาปฏิจสมุปบาท ต่อไปได้) ใน อิริยาบถนอนและยืนได้ด้วย ดังที่พระพุทธเจ้า ครั้น ได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงประทับอยู่ ภายใต้น ศรีมหาโพธิ์ เป็นเวลา ๗ วัน ทรงพิจารณาปฏิจสมุปบาท กลับไปกลับมาจนชำนาญ แล้วจึง ได้เสด็จไปประทับยัง อนิมิสสเจดีย์ รัตนจงกรมเจดีย์ รัตนฆรเจดีย์ ดันขอชลาณีโครธ สระมูจ ลินทร์ และต้น ราชายตนะ โดยประทับทำสมาธิ ทั้งสิ้นเป็นเวลา ๔๕ วัน(๗ สัปดาห์)^{๓๖}

พระผู้มีพระภาคตรัสเกี่ยวกับ มหาสติปัฏฐานว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทาง เดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วง โสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และ โทมนัส เพื่อ บรรลุดุจายธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ เราอาศัยทางเดียวนี้ แล้วจึงกล่าวคำดังพรรณามาฉะนี้”^{๓๗}

^{๓๕} พระอริยคุณาธาร (เส็ง ปสุโต), **ทิพยอำนาจ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๔๑๒-๔๑๓.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔.

^{๓๗} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๕/๓๔๐.

๔.๕ รูป นามที่เป็นเครื่องมือในกระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยฉันทานเป็นบาทฐาน ๖ ประการ

รูปนามที่เป็นรูป นามที่เป็นเครื่องมือในกระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยฉันทานเป็นบาทฐาน ๖ ประการ คือ

๑. ปณจนฺธา - ชั้น ๕
๒. ทฺวาทสยตฺตานี - อายุตนะ ๑๒ (คือสะพานเครื่องเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้มี ๑๒)
๓. อฏฺฐารสฺสทฺตฺโย - ธาตุ ๑๘ (สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนๆมี ๑๘)
๔. พาวีสตฺตินฺทฺรียานี - อินทรีย์ ๒๒ (คือ ความเป็นใหญ่ มี ๒๒)
๕. อริยสจฺจานี - สัจจะ ๔ (คือ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔)
๖. ปฏฺิจจสมุปฺปาท - ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ (คือ ความประชุมพร้อมของ

เหตุผล มี ๑๒) ว่าโดยย่อแล้ว ๒ อย่าง คือ

๑. รูปธรรม สิ่งที่ยืนให้รู้
๒. นามธรรม สิ่งที่เขาไปรู้

ในที่นี้ รูปธรรม นามธรรม (เว้นโลกุตตรธรรม) เป็นภูมิพื้นที่ ที่ยืนไว้ให้วิปัสสนาเห็นแจ้งแทงตลอด ทนต่อความพิศุจน์ วิปัสสนาจึงเอารูป นาม เป็นกรรมฐาน เอารูป นามเป็นอารมณ์ เอารูป นามเป็นทางเดิน วิปัสสนาเพ่งรู้รูป นาม รูป นามจึงเป็นภูมิของวิปัสสนา เป็นกรรมฐานของวิปัสสนา รูป นาม เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา รูป นาม เป็นทางเดินของวิปัสสนา รูป นาม ยืนไว้ให้วิปัสสนาเพ่ง^{๔๒}

^{๔๒} ดูพระศรีคัมภีร์ญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี), รวบรวม, วิปัสสนากรรมฐานที่ปณี เล่มที่ ๑ หลักสูตรชั้น มัชฌิมอภิธรรมิก โท และสำหรับประชาชนทั่วไป, (กรุงเทพมหานคร : วัฒนกิจพาณิชย์, ๒๕๔๑), หน้า ๔๒-๖๗.

๔.๖ ความสำคัญของไตรลักษณ์ในกระบวนการพัฒนาปัญญา โดยอาศัยความสัมพันธ์จาก ฌาน

กระบวนการพัฒนาปัญญาโดยสัมพันธ์กับฌานนี้ สามารถทำได้โดยง่ายๆ ดังนี้คือ^{๔๓}

๑. ต้องเข้าฌานก่อนแล้วพิจารณาฌานที่ตนได้แล้ว

๒. ให้กำหนดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือกำหนดศภาวะอารมณ์ที่ปรากฏทาง ทวารทั้ง ๖ เมื่อกำหนดมาก จะเหนื่อย ก็ให้กลับพักผ่อนในฌานสมาบัติใหม่และตั้งอยู่ในฌาน สมาบัติ นั้นประมาณ ๑๕-๓๐ นาที

๓. เมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้ว ให้กำหนดในฉนจิตตูปบาท แล้วจึงกำหนด ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานต่อ คืออารมณ์ ๖ ทวาร

ให้ทำสลับกันแบบนี้บ่อยๆ โดยมีครูบาอาจารย์คอยสอบอารมณ์ ป้องกันการหลง ทางเมื่อเจริญมากๆ จะหายเหนื่อย ทำให้กำหนดวิปัสสนาได้สะดวกดีขึ้นเป็นลำดับ จน สามารถกำหนดได้ตลอดวัน ตลอดคืน ครั้นการปฏิบัติสมาธิแล้ว ก็จะค่อยๆ ปรากฏ ศภาวะรูปนาม ด้วยอำนาจของสมาธิในวิปัสสนา ต่อจากนั้นก็ารู้เหตุปัจจัยของรูปและนาม หลังจากรู้เหตุปัจจัยของรูปและนามแล้ว การปรากฏของพระไตรลักษณ์ก็จะมีขึ้น เมื่อสภาวะ ของไตรลักษณ์ (สามัญญลักษณะ) แก่กล้ามากขึ้น มากขึ้นแล้ว มัคคญาณ ผลญาณ ก็จะปรากฏ ซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์

จากธรรมสุภาษิตที่ว่า “ธรรมคาวาลายเสื่ออยู่กับเสื่อ เห็นเสื่อก็เห็นลาย จันใด แม้ ผู้เจริญวิปัสสนาเมื่อรู้ทันปัจจุบันธรรม จนเห็นรูปนามจนชัด เมื่อนั้นก็จะเห็นลักษณะของรูป นามอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า พระไตรลักษณ์ “คือ

๑) อนิจจัง ไม่เที่ยง (ตั้งอยู่ไม่ได้ ต้องดับไป)

๒) ทุกขัง ทนได้ยาก (ทนอยู่ไม่ได้ ต้องดับไป)

๓) อนัตตา ไม่ใช่ตน (ไม่อยู่ในอำนาจ บังคับบัญชาไม่ได้ ต้องดับไป)

ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นลวดลายของรูปนาม เป็นเครื่องมืออันสำคัญที่จะขุด ทำลายอนุสัยอันเป็นตัวกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน อุปมาเหมือนการทำลายรังหรือขุดราก

^{๔๓} เกษิณี เกลิมตระกูล, คู่มือวิปัสสนา, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๔๐), หน้า ๖๒-๖๓.

ของต้นหญ้า ฉะนั้น เพราะเมื่อทำลายได้สิ้นเชิงเมื่อใด ก็จะไม่เกิดไม่เจริญขึ้นอีกเลย เพราะเหตุ
ว่าวิปัสสนาญาณ เข้าไปพิสูจน์รู้เห็นตามความเป็นจริงของขั้น ๕ รูปนาม แล้วเป็นปัจจัย
ทำลายต่อกันไปจนกว่าจะสิ้นอนุสัย

เมื่อเห็นไตรลักษณ์มากเท่าใด อนุสัยก็จะน้อยเบาบางลง จนดับสิ้นโดยไม่ต้อง
รอกาลเวลา การเจริญ วิปัสสนา ขกรูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์อันใดอันหนึ่ง ที่ถูกแก้ด้วยอาศัย
อาสวะที่ไหลและหมักคองอยู่นั้น คือ ทิฏฐาสวะ อาสวะ คือ ทิฏฐิ กามาสวะ อาสวะคือกาม
ภवासวะ อาสวะคือภพ อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา ก็จะถูกทำลายลงและจะไหลเข้ามาหมัก
คองเหมือนกาลก่อน ไม่ได้ ก็จะบรรเทาเบาบางไปที่ละน้อยๆ ด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณจน
หมดสิ้น เมื่อสิ้นอาสวะขณะใด ก็จะบรรลุสันติลักษณะ ลักษณะที่สงบดับทุกข์ทั้งปวง คือพระ
นิพพาน โดยอาศัยลำดับของญาณทั้ง ๑๖ ประการ

๔.๗ ปัญญาที่เกิดจากการอบรมมาน

การจำแนกวิปัสสนา แบบ ทั้ง วิปัสสนาขานิกะ (สุกขวิปัสสโกหรือ สุกข
วิปัสสนาขานิกะ) นี้ กับ สมถขานิกะ มีในคัมภีร์ชั้นหลัง เช่น ปรมัตถโชติกะ เป็นต้น ไม่
ปรากฏในบาลีแห่งใด ประเภทแรกอาศัยเพียงอุปจารสมาธิ เจริญวิปัสสนาไปจนถึงที่สุด แต่
เมื่อสำเร็จอรหัตตนั้น ก็เป็นผู้ได้ปฐมฌาน ส่วนประเภทหลังนั้น ปรากฏในพระบาลีเรียกว่า อุก
โตภาควิมุตติ^{๔๔}

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ชัดเจนว่า สมถขานิกะนี้ ก็คือที่ปรากฏใน พระ
บาลีว่า อุกโตภาควิมุตติ นั่นเอง ดังนั้นจึงประมวลความหมาย ของศัพท์ดังกล่าวได้ดังนี้

อุกโตภาควิมุตติ หมายความว่า ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ ได้เจโตวิมุตติ ขึ้นอรุ
สมบัติก่อนแล้วได้ปัญญาวิมุตติ ซึ่งรวมทั้งผู้ที่ได้ พระเตวิชชะ กับพระฉัพภิญญะ, อุกโตภา
ควิมุตติ แบ่งหลักได้ดังนี้คือ ประการแรกเป็นพวกที่ไม่ได้โลกียวิชชาและโลกียอภิญญา ก็มี
ประการที่สองเป็นพวกที่ได้วิชชาสาม ประการที่สามเป็นพวกที่ได้อภิญญาหกก็มี ^{๔๕}

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า อุกโตภาควิมุตติ หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้น
จากรูปกายด้วยอรุสมบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้นสอง

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๕๒-๕๓.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓-๕๔.

วาระ คือด้วยวิกขัมภนะ (ข่มกิเลสด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท(ตัดกิเลสถอนรากเหง้าเด็ดขาดด้วยปัญญา)อีกหนหนึ่ง พระอุกโตภาควิมุตตินี้ ถ้าได้วิชาสาม (วิชา ๒ และอัสวักขยญาณ) เรียกว่า เทวิชชะ ถ้าได้ อภิญญา ๖ (คืออภิญญา ๕ และอัสวักขยญาณ) เรียกว่าเป็นปฏิสัมภิทาญาณ ๔ เรียกว่าเป็น ปฏิสัมภิทัปปัตตะ^{๔๖}

การบรรลุอรหัตผล ๒ ประการคือ จากสุกขวิปัสสก (ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง คือ ท่านผู้มีได้ฌาน สำเร็จรหัตตด้วยเจริญแต่วิปัสสนาล้วนๆ) ประการที่สองคือ สมถยานิกะ (ผู้มีสมถะเป็นยาน คือ ท่านผู้เจริญสมถะจนได้ฌานสมาบัติแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อจนได้สำเร็จรหัต) การจำแนกพระอรหัตต์เป็นสองประเภทอย่างนี้ มีมาในคัมภีร์ชั้นหลัง เช่น ปรมัตถโชติกะ เป็นต้น ไม่ปรากฏในบาลีแห่งใด สรุปคำอธิบายเพื่อเข้าใจเพิ่มเติมดังนี้ ประเภทแรกอาศัยเพียงอุปจารสมาธิ เจริญวิปัสสนาไปจนสำเร็จรหัตต์นั้น ก็จัดเป็นผู้ได้ปฐมฌาน ประเภทนี้เรียกว่า วิปัสสนายานิกะ หรือสุทธวิปัสสนายานิกะ (ผู้มีวิปัสสนาล้วนเป็นยาน) ส่วนประเภทที่สอง สมถยานิกะนี้ บาลีเรียกว่า อุกโตภาควิมุตตินั้นเอง^{๔๗}

๔.๘ ผลของผู้มีปัญญาที่เกิดจากการอบรมฌาน

สามารถจำแนกได้ดังนี้:-

๔.๘.๑. บรรลุอรหัตตผล

๔.๘.๒. สมบูรณ์ในวิสุทธิคุณ ๗ ประการ และ ญาณ ๑๖ ประการ

๔.๘.๓. ได้ฌานสมาบัติ ดังมีรายละเอียด ดังนี้

๔.๘.๑ บรรลุอรหัตตผล

ถือว่ามีประโยชน์มาก ถือว่าถึงพร้อมทั้งสมถะและวิปัสสนาในตัว ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมถะจนได้ฌานก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานไปจนถึงที่สุดก็ได้ และ

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๕๓.

^{๔๗} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๕๒-๕๓

อานิสงส์ของการเจริญนี้มี ๒ ประการคือ การบรรลุอรหัตตผล หรือถ้ายังไม่บรรลุอรหัตตผล ก็บรรลุอนาคามีผล อย่างใดอย่างหนึ่ง^{๔๘}

๔.๘.๒ สมบูรณ์ในวิสุทธิคุณ ๗ ประการ และ ญาณ ๑๖ ประการ

วิสุทธิ ๗ ดังนี้

๑. สีลวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งศีล
๒. จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต
๓. ทิฐิวินิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งการเห็น นามรูป ตามจริง
๔. กังขาวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัยเสียได้^{๔๙}

ปัจจัยรูปนาม

๕. มักคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณที่เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนะวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณอันเป็นทางดำเนินของญาณ

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสสนะ คือ มรรค ๔ ผล ๔ และสมบูรณ์ในญาณ ๑๖ (ดูบทที่ ๓ ตอนต้น)

๔.๘.๓ ได้ถณสมวัตติ

การเข้าอยู่ในถณ ผู้เข้าสมาบัติต้องเป็นผู้ที่ได้สมถกรรมฐานมีบัญญัติเป็นอารมณ์ และได้ถณตั้งแต่ปฐมถณขึ้นไปจนถึงปัจจุภวนถณ ในองค์กรรมฐาน ๔๐ ที่สามารถเป็นถณได้^{๕๐}

จะเห็นได้ว่าในบทที่ ๔ นี้ ได้บอก ขอบเขตและแนวทางของกระบวนการพัฒนาปัญญาโดยอาศัยความสัมพันธ์จากถณและผลประโยชน์ที่จะได้ ซึ่งจะเห็นว่าแนวทางการเจริญวิปัสสนาแบบดังกล่าวมีแนวทาง ช่องทาง วิธีการ ที่จะดำเนิน ที่จะเลือกเดิน หลากหลาย

^{๔๘} รศ.ดร.สุจิตรา อ่อนค้อม, การฝึกสมาธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดับเบิลได้นายน์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๗๐-๑๗๑.

^{๔๙} ดูพระศรีคัมภีร์ญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี), รวบรวม, วิปัสสนากรรมฐานทีปนี เล่มที่ ๒ หลักสูตรชั้น มัชฌิมอาภิรรมิก โท และสำหรับประชาชนทั่วไป, หน้า ๘๓-๘๕.

แบบ ทั้งนี้สามารถเลือกแบบใดแบบหนึ่ง หรือผสมผสานกันไป ก็สามารถกระทำได้
ผลประโยชน์เบื้องต้นสูงสุด คือ ปัญญาชั้นโลกุตตรธรรม มรรคผล นิพพาน อันเป็นจุดหมาย
สูงสุดของการพัฒนาปัญญาตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาท หากไม่ถึงก็ย่อมก่อให้เกิด
แต่ประโยชน์ทั้งสิ้น จึงสมควรในการปฏิบัติอย่างยิ่ง

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑. แนวคิดเรื่องฌานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

คำว่า ฌาน ตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การเพ่ง และการเผา คือ เพ่งอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง จนจิตเป็นสมาธิ ที่ท่านเรียกว่า เอกัคคตา อิกนัยหนึ่งหมายถึงการเผา คือ เผาอารมณ์อันเข้าสีกต่อฌาน อันได้แก่ นิเวศน์ ๕ ให้มีกำลังน้อยลงหรือไม่ให้เกิดขึ้น เมื่อจิตเป็นสมาธิในขณะที่อยู่ในฌานสามารถที่จะกคคิเลสไม่ให้พุ่งชานได้ อิกนัยหนึ่ง ฌานใช้ในความหมายทั่วไป หมายถึง จ้องก็ได้ อย่างเช่น สุนัขจิ้งจอก จ้องหาปลา ไก่ล่ฟ่งน้ำ เป็นต้น

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องฌานในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น พบว่า แนวคิดเรื่องฌานนี้มีมานานแล้วตั้งแต่ก่อนสมัยที่พระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้น ดังที่ปรากฏในชาดกต่าง ๆ และบุคคลทั่วไปนิยมที่จะฝึกกันเป็นอันมาก โดยเฉพาะพวกนักบวชลัทธิต่าง ๆ เช่น โยคี ฤาษี ชิไพร เป็นต้น ฌานนี้ เป็นผลมาจากการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน โดยการเพ่งอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอารมณ์สมถกัมมัฏฐาน ๔๐ จนจิตเป็นสมาธิ ถึงขั้นบรรลุฌานในระดับต่าง ๆ การปฏิบัติเพื่อบรรลุฌานนั้น มีหลักในการปฏิบัติอยู่ ๒ ประการด้วยกัน

ประการที่ ๑ คือการเข้าไปเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์ เช่น การเพ่งกสิณ เป็นต้น เป็นอารมณ์จนสามารถบรรลुरुูปฌาน ๔

ประการที่ ๒ คือการเข้าไปเพ่งอรูปธรรมเป็นอารมณ์ เช่น การเพ่งอากาศ เป็นต้น เป็นอารมณ์จนสามารถบรรลुरुูปฌาน ๔

รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ รวมกันเรียกว่า สมาบัติ ๘ จิตที่อยู่ในฌานเป็นจิตที่สงบ ผ่องใส ปราศจากกิเลสเศร้าหมองซึ่งเป็นเข้าสีกต่อการบรรลุฌานคือนิเวศน์ ๕

ผู้ที่บรรลุนิพพาน และรักษานิพพานนั้นไม่ให้เสื่อม ย่อมได้รับอานิสงส์มากมายหลายประการ พอสรุปได้ดังนี้

๑. ประโยชน์ในด้านสุขภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ เช่น ทำให้เป็นผู้มีจิตใจหนักแน่นสงบมั่นคง และมีบุคลิกลักษณะเข้มแข็ง เป็นการเตรียมจิตใจอยู่ในสภาพพร้อมและง่ายต่อการปลุกฝังคุณธรรมต่าง ๆ และเสริมสร้างนิสัยที่ดี

๒. เป็นวิธีการพักผ่อนอย่างสุขสบายในปัจจุบัน (ทิฏฐธรรมสุขวิหาร) ทำให้เสวยความสุขอยู่ได้โดยไม่มีจิตตลอดเวลา ๗ วัน ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย นิยมใช้ฌานเป็นที่พักผ่อนกายใจเป็นอยู่อย่างสุขสบายในโอกาสว่างจากการบำเพ็ญกิจ ซึ่งมีคำเรียกเฉพาะว่า เพื่อเป็นทิฏฐธรรมสุขวิหาร

๓. เป็นบาทหรือเป็นฐานแห่งอภิญา คือ แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ เช่น คนเดียวแสดงเป็นหลายคนได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวได้ มีหุทิพย์สามารถได้ยินเสียงเสียงของมนุษย์ ที่อยู่ใกล้และอยู่ไกลได้ กำหนดรู้ใจหรือความคิดของผู้อื่นได้ มีตาทิพย์ หรือ รู้เห็นการเกิดและการตายของสัตว์ทั้งหลายตามกรรมของตน การระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ

๔. ทำให้ได้เกิดในพรหมโลก ๒๐ ชั้น แบ่งเป็นรูปภพ ๑๖ ชั้น และอรุภพ ๔ ชั้น ผู้ที่เกิดในภพเหล่านี้ปกติเรียกว่า พรหม เพราะเกิดขึ้นด้วยผลแห่งการปฏิบัติพัฒนาจิตใจจนได้บรรลุนิพพานและอรุภพ

และผู้วิจัยพบว่าผู้ที่ปฏิบัติสมถะจนสามารถบรรลุนิพพานไม่ยากที่จะบำเพ็ญวิปัสสนาปัญญาต่อสาเหตุเพราะ

๑. ภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน ในขณะที่อยู่ในฌาน จะมีแต่ความสุข สงบ เกิดปีติความอิ่มใจ บางคนไม่ยากที่จะบำเพ็ญวิปัสสนาปัญญา

๒. ผู้ปฏิบัติสมถะ (ฌาน) ถือว่าฌานเป็นของสูง จึงมีศรัทธาต่อฌานเป็นอย่างมาก บางคนไม่เห็นด้วยที่จะต้องใช้เวลาเป็นเวลานานในการเจริญวิปัสสนาปัญญา

ถึงอย่างไรก็ตาม ฌานที่ได้ย่อมเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะเมื่อตายไปย่อมไม่บังเกิดในอบายภูมิแน่นอน และที่สำคัญที่สุดคือ สามารถอาศัยเป็นบาทฐานในการพัฒนาสู่ปัญญาชั้นโลกุตตรธรรมต่อไปได้อย่างดี เพราะฌานที่ได้นั้นก็ถือว่าเป็นธรรมอันวิเศษชั้นกลางที่บุคคลทั่วไปไม่สามารถจะทำให้บังเกิดได้ง่ายนัก ต้องมีศรัทธา ความตั้งใจจริง ปฏิบัติตนตามหลักศีล เพื่อให้เกิดสมาธิ มีฌานเป็นต้น เพื่อพัฒนาสู่ปัญญาชั้นญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม จนกว่าจะบรรลุอาสวักขญาณต่อไปในที่สุด

๕.๑.๒. แนวคิดเรื่องปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น พบว่า ปัญญานี้เป็นเรื่องทีละเอียดลึกลับซึ่ง เพราะในงานวิจัยนี้เน้นปัญญาที่สัมพันธ์กับฌาน ดังนั้นปัญญาดังกล่าว ต้องเป็นปัญญาที่เกิดจากภาวนามยปัญญา หรือที่เรียกว่าวิปัสสนาปัญญา ไม่ใช่ปัญญาทางโลกทั่วไป เป็นโลกุตตรปัญญา เป็นปัญญาที่จะนำความรู้แจ้งในทุก ๆ สิ่ง นำความพ้นทุกข์มาสู่ผู้ปฏิบัติ ไม่มีการฝึกฝนแทนกันได้ แนวทางนี้ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเรียกว่า การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อให้เกิดผลที่สุดแห่งปัญญา คือ อาสวักขยญาณ คือการทำอาสวะให้สิ้น แนวทางวิปัสสนานี้ต้องผ่านกระบวนการที่เรียกว่า มหาสติปัฏฐาน ๔ ประการคือ

๑. กายานุปัสสนา
๒. เวทนानุปัสสนา
๓. จิตตานุปัสสนา
๔. ธัมมานุปัสสนา

ปัญญาจะเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยมหาสติปัฏฐาน ๔ อย่างเช่น กายานุปัสสนา การพิจารณาเห็นกายว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น เมื่อปฏิบัติอย่างนี้จิตจะค่อย ๆ เป็นสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้วก็จะเห็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง คือเกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริงในปัจจุบัน เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นในภายใน ผลของการบรรลุปัญญานี้คือ ญาณ เพราะสามารถนำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิง

กล่าวโดยสรุป การปฏิบัติแนวสติปัฏฐาน ๔ นี้ คือการใช้สติพิจารณากำหนดรู้ อารมณ์ที่เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน แต่ถ้านึกถึงแต่สิ่งที่เป็นอดีตและอนาคตแล้ว ทำให้จิตใจขาดพลังจะเกิดความหลงลืมตัวได้ง่าย ในการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ นั้น ถ้าปฏิบัติกายานุปัสสนาอย่างเดียว เมื่อปฏิบัติอย่างนี้ทำให้ได้บรรลุธรรมยาก ฉะนั้น ผู้ที่ปฏิบัติ กายานุปัสสนา สภาพะระธรรมของสติปัฏฐานข้ออื่น ๆ บังเกิดขึ้นผู้ปฏิบัติต้องมีสติกำหนดรู้ เช่น เกิดเวทนา ก็กำหนดรู้อาการของเวทนา เป็นต้น เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ทำให้สมาธิแก่กล้าเร็ว

อย่างไรก็ตามหลักการปฏิบัติแนวสติปัฏฐานนี้ เป็นหลักในการปฏิบัติที่สำคัญยิ่งของพระพุทธศาสนา ผู้ปฏิบัติตามแนวนี้สามารถบรรลุมรรค ผล นิพพาน ได้อย่างแน่นอน

๕.๑.๓. ความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษา งานวิจัย เรื่องศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ ทำให้ทราบวิธีการและแนวทางของการปฏิบัติฌานและปัญญา รวมทั้งความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกัน อิงอาศัยกัน เป็นตัวหนุนเนื่องส่งเสริมกันและกัน พอสรุปได้ดังนี้

ความสัมพันธ์ของฌาน (สมถะ) และ ปัญญา (วิปัสสนา) นี้ พบว่า ที่เข้าใจกันมาแต่เดิมว่า การปฏิบัติกัมมัฏฐานนั้น ปฏิบัติแต่วิปัสสนาไม่ต้องปฏิบัติสมถะก็ได้ ในการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาจำเป็นต้องปฏิบัติอิงอาศัยกันจะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งมิได้ ผู้ที่ประสงค์จะบำเพ็ญฌาน (สมถะ) หรือบำเพ็ญปัญญา (วิปัสสนา) ข้อใดข้อหนึ่งก็ได้ หรือจะบำเพ็ญ ฌาน (สมถะ) ก่อนแล้วจึงบำเพ็ญปัญญา (วิปัสสนา) ทีหลังก็ได้ จะบำเพ็ญวิปัสสนา (ปัญญา) ก่อนแล้วจึงบำเพ็ญสมถะ ทีหลังก็ได้ หรือจะบำเพ็ญพร้อมกันก็ได้ ตามความตามความต้องการของแต่ละคน แต่ว่าผลจากการปฏิบัติที่จะได้รับนั้นแตกต่างกัน คือผู้ปฏิบัติฌาน (สมถะ) อย่างเดียว ผลที่ได้รับคือ ได้อภิญญา เป็นต้น และหลุดพ้นจากกิเลสที่เรียกว่า วิกขัมภณวิมุตติ(การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการข่มไว้) ผู้ปฏิบัติปัญญา (วิปัสสนา) อย่างเดียว ผลที่ได้รับคือ ญาณ ที่นำไปสู่ความหลุดพ้น หรือที่เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ (การหลุดพ้นจากกิเลสโดยอาศัยวิปัสสนาปัญญา ส่วนผู้บำเพ็ญทั้งฌาน และปัญญา คือ บรรลุฌานแล้วอาศัยฌานนั้นเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาปัญญา ผลที่ได้รับคือความหลุดพ้นจากกิเลสเหมือนกัน การหลุดพ้นประเภทนี้เรียกว่าเจโตวิมุตติหรืออุกโตภาควิมุตติ (การหลุดพ้นจากกิเลสโดยอาศัยฌานและปัญญาทั้งสองอย่าง)

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า ฌานและปัญญาต้องอิงอาศัยกันและกัน เพื่อพัฒนาไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุด คือ มรรค ผล นิพพาน ในพระพุทธศาสนา หากผู้ใดผ่านกระบวนการฝึกฝนที่เรียกว่าการบำเพ็ญฌานและปัญญาจนสามารถบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้ ถือว่าเป็นบุคคลที่มีศักยภาพในการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาได้มาก

ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า ฌานและปัญญามีบทบาทอันสำคัญยิ่งในการช่วยให้ปัจเจกชนบรรลุความหลุดพ้น (วิมุต) ในพระพุทธศาสนา ทั้งยังเป็นการสร้างสรรค์ศาสนบุคคลให้กับพระพุทธศาสนาไปด้วยในขณะเดียวกัน

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

เรื่องฉานและปัญญานี้ พระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่าเป็นหัวใจที่สำคัญมาก ในการปฏิบัติเพื่อพัฒนาจิตให้สูงขึ้นจนบรรลุถึงพระนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์ความหมายของฉานและปัญญาตลอดทั้งความสัมพันธ์ระหว่างฉานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยเห็นว่าควรจะได้มีการศึกษาเพิ่มเติม เช่น

๑. บทบาทของพระโพธิสัตว์ที่บรรลุฉานและปัญญาในการช่วยเหลือสรรพสัตว์
๒. ศึกษาความสัมพันธ์ขององค์ธรรมของฉานและองค์ธรรมของปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. ศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องฉานในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับฉานในศาสนาพราหมณ์ฮินดู
๔. อิทธิพลของการปฏิบัติสมถะ (ฉาน) และวิปัสสนา (ปัญญา) ที่มีต่อสังคมไทย

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

- มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____ .พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย.ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____ .อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒
- _____ .ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____ .ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๕.
- _____ .ชุมนุมปทัฏฐกถาภาษาบาลี ชุด ๘ เล่ม, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- _____ .พระธรรมปทัฏฐกถาภาษาไทย ชุด ๘ เล่ม, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- _____ .สมนุตปาสาทิกา นาม วินยฎฐกถา ภาษาบาลี, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- _____ .สมันตปาสาทิกาภาษาไทย, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____ .วิสุทธิมคฺคปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

..... วิสุมธรรมรค ภาษาไทย, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

ข. ข้อมูลวิทยุภูมิ

(๑) หนังสือ :

เกษิณี เฉลิมตระกูล. **คู่มือวิปัสสนา**. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๔๑

จี. คอนสแตนท์ เลานสเบรี. **การบำเพ็ญฌานทางพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ชะลอ อุทกภาชน์ พ.ต.อ.. **การปฏิบัติเข้าสู่ประตูพระนิพพานและกฎแห่งกรรม**.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิวัฒนกิจ, ๒๕๒๕.

เดือน คำดี. **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : โอ เอส พรินติงเฮาส์, ๒๕๓๔.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕

บุญมี แทนแก้ว. **ญาณวิทยา**. กรุงเทพมหานคร : ธนการพิมพ์, ๒๕๓๕.

..... **ปรัชญาศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.ธนการพิมพ์, ๒๕๓๖.

บุญมี เมธางกูร. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยง
เซียง, ๒๕๔๕.

พระ ดร.พี. วชิรญาณมหาเถระ. **สมาธิในพระพุทธศาสนา**. รศ. ชูศักดิ์ พิพย์เกษร, แปล,
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระเทพโสภณ. **โลกทัศน์ของชาวพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวัณโณ). **การพัฒนาจิต ภาค ๑**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาราช
วิทยาลัย, ๒๕๓๘.

พระธรรมโกศาจารย์, **พจนานุกรมธรรม**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป..

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๑.

- _____ . ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒.
- _____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร : ด้านสุทธา
การพิมพ์, ๒๕๒๘.
- _____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร : ด้านสุทธาการ
พิมพ์, ๒๕๒๘.
- พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร). โลกที่ปณี. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอก
หญ้า, ๒๕๓๕
- พระมหาจรัญ สมน้อย. คู่มือเตรียมสอบ น.ธ.เอก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี). รวบรวม, วิปัสสนากรรมฐานที่ปณี เล่มที่ ๑ หลัก
สูตรชั้นมัธยมอภิธรรมิกโท และสำหรับประชาชนทั่วไป. กรุงเทพมหานคร :
วิถนกิจพาณิชย์, ๒๕๔๑
- พระอริยคุณาธาร (เส็ง ปุสโส), ทิพยอำนาจ, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระอาจารย์โมกข์คัลลานเถระ. คัมภีร์อภิธานปิฎก. รวบรวมโดย พระมหาสมปอง มุทิโต,
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- พระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ. วิมุตติมรรค. แปลโดย พระเทพโสภณ และ
คณะ, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๘.
- พิสิฐ เจริญสุข. คู่มือการอบรมสมาธิ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒.
- พุทธทาสภิกขุ. คู่มือมนุษย์ : ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๔.
- _____ . พจนานุกรมธรรมของพุทธทาส. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕.
- _____ . วิธีระงับทุกข์. เชียงใหม่ : พุทธนิคมจัดพิมพ์, ๒๕๓๒.
- แพทย์พงษ์ วรพงศ์พิเชษฐ น.พ.. โยคะเพื่อการพัฒนาร่างกายและจิตใจ. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์เอส.ที.พี.เพรท, ๒๕๔๒
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๖.

วงศ์ ชาญบาลี (ผู้ชำระ). **คัมภีร์พระวิสุทธิมรรค (ไทย)**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรม
บรรณาการ, ๒๕๒๕.

วีระ บำรุงรักษ์ และคณะ ดร.. **ประมวลธรรมในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
รวมข่าวจักรวาล, ๒๕๒๐.

เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์. **พุทธวิปัสสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

สมักร บุราวาส. **ปัญญา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สยาม, ๒๕๔๒.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **ปฐมสมโพธิ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

_____. **สมถกัมมัฏฐาน**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

สรรค์ชัย พรหมฤาษี. **คู่มือประกอบการศึกษาสภาวะธรรม ๙๒**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
บริษัท สหธรรมิก, ม.ป.ป.

สุจิตรา อ่อนค้อม รศ.ดร.. **การฝึกสมาธิ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดับเบิลไอนันต์, ๒๕๔๔.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

แสง จันทร์งาม. **ศาสนศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยพัฒนาพานิช, ๒๕๓๔.

อดิศักดิ์ ทองบุญ, **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๒.

(๒) บทความ :

บุญมี แทนแก้ว “พระพุทธศาสนากับปรัชญา”. ใน **มหาจุฬาฯ วิชาการ : รวมบทความทาง
วิชาการพระพุทธศาสนาและปรัชญา**, หน้า ๑๒๐ , บรรณาธิการ โดย พระครูปลัด
สุวัฒนจริยคุณ, กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระเทพโสภณ.”ปัญญาภคตา”. ใน **วิชาการเทศนา**, หน้า ๓๐๑-๓๑๘, บรรณาธิการ โดย พระครูปลัด
สุวัฒนจริยคุณ, กรุงเทพมหานคร : หจก.เอมีเทรคดิ่ง, ๒๕๔๔.

(๓) วิทยานิพนธ์ :

ไชยพล อภินันท์ลีลา. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการพัฒนาภูมิปัญญาตามแนวพุทธศาสตร์และ
วิทยาศาสตร์”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาวิชาศาสนา
เปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๒.

นางเยาว์ ชาคุณรงค์. “การศึกษาเปรียบเทียบการทำสมาธิของพุทธศาสนาและ ที-เอ็ม (T-M)”
วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๕.

วริยา ชินวรรณ และคณะ. “วิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท
ในประเทศไทย” รายงานการวิจัย, คณะสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ มหา
วิทยามหิดล, ๒๕๓๗.

ลักษณะวัต ปาละรัตน์. “ญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นประสบการณ์นิยมจริงหรือไม่
: ศึกษากรณีวัดพระธรรมกาย” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต. ภาควิชา
ปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

๒. ภาษาอังกฤษ

Gorkom, Nian Van. **Abhidhamma in Daily Life**. Bangkok : DhammaStudyGroup, 1975.

Henry, Clarke Warren. **Buddhism**. New York : Harvard University Press, 1972.

Humphreys, Christmas. **Buddhism**. London : Penguin Group HUlisher, 1988.

Ratanasuwan, Phorn. **Mental Health and Religion**. Bangkok : Home of The
Psychical Research, 1972.

_____. **Abhinna**. Bangkok : Home of The Psychical Research, 2535.

ประวัติผู้วิจัย

พระมหากฤษ ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ) เกิดวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๖
ณ บ้านเลขที่ ๔๔/๑ หมู่ ๓ ต.ศาลาลำดวน อ.เมือง จ.สระแก้ว

บรรพชา เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ ณ อุโบสถวัดเรไร อ.เมือง
จ.ปราจีนบุรี

อุปสมบท ณ วัดศาลาลำดวน อ.เมือง จ.สระแก้ว เมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๕๓๕ โดยมีพระครูสุนทรสารธรรม เจ้าคณะตำบลศาลาลำดวน เป็นพระอุปัชฌาย์
ประวัติการศึกษา

พ.ศ. ๒๕๒๕ สำเร็จการศึกษา ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ จากโรงเรียนบ้าน
หนองข่า ต.ศาลาลำดวน อ.เมือง จ.สระแก้ว

พ.ศ. ๒๕๓๒ สำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น สำนักเรียนคณะจังหวัดสระแก้ว

พ.ศ. ๒๕๔๒ สำเร็จการศึกษาพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาปรัชญา (เกียรตินิยม)
จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๔๒ สำเร็จการศึกษาปริญญาธรรม ๓ ประโยค สำนักเรียนวัดเทพศิลา
กรุงเทพมหานคร

หน้าที่การงาน

ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกมัธยมศึกษา-บาลี วัดเทพศิลา

ครูสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนเทพศิลา

ครูสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนพระยาประเสริฐสุนทราศรัย

ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกมัธยมศึกษา-บาลี วัดอภัยทายาราม

ปัจจุบันสังกัด

วัดอภัยทายาราม แขวงทุ่งพญาไท เขตพญาไท กรุงเทพมหานคร ๑๐๔๐๐

เข้าศึกษาเมื่อ : ๘ พฤษภาคม ๒๕๔๓

จบการศึกษา : ๓๐ มีนาคม ๒๕๔๘